

Dearvašvuođa- ja
fuolahusdepartemeanta

Sámi nissonolbmuid dearvašvuohta ja
sámiid dearvašvuohta sohka beallásaš
perspektiivva oktavuodain

Sáme nissunij varresvuohta ja sámeg
varresvuohta sjiervveperspektijvan

Saemien nyjsenæjjaj healsoe jih saemien
healsoe tjoeleperspektijvesne

Sámi nissonolbmuid dearwašvuohta ja
sámiid dearwašvuohta sohka beallásaš
perspektiivva oktavuodain

Sáme nissunij varresvuohta ja sámeh
varresvuohta sjiervveperspektijvan

Saemien nyjsenæjjaj healsoe jih saemien
healsoe tjoeleperspektijvesne

Sisdoallu

1	Sámi nissonolbmuid dearvvašvuohta ja sámiid dearvvašvuohta sohkaheallásaš perspektiivva oktavuodain	5			
1.1	Álggahus	5			
1.1.1	Manne galgá leat sierra kapihtal sámii dearvvašvuođa birra ja sámii dearvvašvuođa birra sohkaheallásaš perspektiivvas?	5	1.7.6	Nannejuvvon heahteguovd-dášfálaldat sámii ássanguovllus	15
1.2	Sámii servodagaid birra	5	1.7.7	Ásahit fágafierpmádaga oktiordnen dihtii iešsorbmeneastadeami sámii álbmogis	15
1.2.1	Dásseárvosaš dearvvašvuođa-fálaldat – giella- ja kulturgealbbašvuođa mearkkašupmi	6	1.7.8	Sihkkarastit ahte seksuála-ahpahus fállujuvvo sámegiellaide ...	15
1.2.2	Rievttálaš rápmat	7	2	Sáme nissunij varresvuohta ja sámii varresvuohta sjiervveperspektijvan	16
1.3	Máhttu sámii nissonolbmuid dearvvašvuođa birra	7	2.1	Álgo	16
1.3.1	Sámii dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaid geavaheapmi	7	2.1.1	Manne sierra kapihtal sámii nissunij varresvuođa hárráj ja sámii varresvuođa birra sjiervveperspektijvan?	16
1.3.2	Fysalaš dearvvašvuohta	9	2.2	Sáme sebrudagá birra	16
1.3.3	Psyhkalaš dearvvašvuohta	9	2.2.1	Avtaárvvusaj varresvuođa fáldaldahka – giella ja kultuvrramáhtudagá árvvo	17
1.3.4	Iešsorbmenmeannu sámii álbmogis	9	2.2.2	Rámma riektá hárráj	18
1.4	Vealaheapmi	10	2.3	Máhttu sámii nissunij varresvuođas	18
1.4.1	Vásihuvvon vealaheapmi sámii nuoraid gaskkas	10	2.3.1	Varresvuođa- ja huksodievnastusáj adno	18
1.5	Veahkaváldi ja illasteamit sámii servodagain	11	2.3.2	Fysalásj varresvuohta	19
1.5.1	Veahkaválddi dearvvašvuođaváikkuhusat	11	2.3.3	Psykalásj varresvuohta	20
1.6	Lávdegotti árvostallan	12	2.3.4	Iesjsármim dámadimvuohke sámii álmuga gaskan	20
1.7	Lávdegotti rávven doaibmajut	14	2.4	Nuppástibme	20
1.7.1	Movttiidahttit dutkat eanet sámii nissoniid dearvvašvuođa ja sámii dearvvašvuođa sohkahealláperspektiivvas	14	2.4.1	Váseduvvam nuppástibme sámii nuoraj gaskan	21
1.7.2	Fuolahit systematihka bargui sihkkarastimiin sámii giella- ja kulturgealbba dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusas	14	2.5	Vahágahttem ja illastibme sámii sebrudagán	21
1.7.3	Nannet doarjjaortnega fágaovddideami ja gealbudeami dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusain sámii geavaheddiide	14	2.5.1	Varresvuođa báhtusa vahágahttemis	22
1.7.4	Hábmet nátionála doaibmaaplána sámievaši vuostá, nannet nátionála ángiruššama sámievaši vuostá	15	2.6	Nammadusá árvustallama	23
1.7.5	Sihkkarastit dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšofálaldaga daidda sámii buhcciide geat leat gillán veahkaválddi ja illastemiid ...	15	2.7	Nammadusá oajvvaduvvam dájma	24
			2.7.1	Árvusmahttet ienep dutkamij sámii nissunij varresvuohtaj ja sámii varresvuohtaj sjiervveperspektijvan	24
			2.7.2	Bærrájgæhttjat systemstihkav gá le tjárggimin sámii giella- ja kultuvrramáhtudagáv varresvuođa- ja huksodievnastusán	24
			2.7.3	Nannet doarjjaárnigav fáhkaávdánahttema ja máhtudaklápptima hárráj varresvuođa- ja huksodievnastusán sámii addnija	25

2.7.4	Dahkat nasjonála doajmmaplánav sámenálsodime, nannit nasjonála ratjástimev sámenálsodime vuosttij	25	3.5	Vædtsoehvoete j̄ih daaresjimmie saemien seabradahkine	32
2.7.5	Tjårggit avtaárvvusasj ja kultuvr- rahielles sujttofálaldagáv sáme pasientajda gudi li vahágahttemav ja illastimev vásedam	25	3.5.1	Healsoekonsekvensh vædtsoeh- voeteste	33
2.7.6	Nannit hiehteguovdátja fálaldagáv sáme álmuga árronguovlojn	25	3.6	Moenehtsen vuarjasjimmie	34
2.7.7	Ásadit fáhkaværmádagáv mij tjoahkki iesjsármimima hieredimijt sáme álmugin	25	3.7	Moenehtsen juvnehtamme ráajvarimmieh	35
2.7.8	Tjårggit vaj seksuála áhpadibme fáladuvvá sáme giellaj	25	3.7.1	Vielie dotkemasse skreejrehtidh saemien nyjsenæjjaj healsoen j̄ih saemien healsoen bijre tjoeleperspektijvesne	35
3	Saemien nyjsenæjjaj healsoe j̄ih saemien healsoe tjoeleperspektijvesne	26	3.7.2	Systematikhkem hoksedh barkosne saemien giele- j̄ih kultuvremaahtoem healsoe- j̄ih hoksedienesjinie gorredidh	36
3.1	Aalkoe	26	3.7.3	Dáarjoeöörnegem nænnoestidh faageevtiedæmman j̄ih maahtoelutnjemasse healsoe- j̄ih hoksedienesjinie saemien utniejidie	36
3.1.1	Mannasinie j̄ijtse kapihtele saemien nyjsenæjjaj healsoen j̄ih saemien healsoen bijre tjoeleperspektijvesne?	26	3.7.4	Nasjonaale dahkoesoejkesjem darjodh saemielaavsemen vööste, nasjonaale barkoem saemielaavsemen vööste nænnoestidh	36
3.2	Saemien seabradahki bijre	26	3.7.5	Seammavyörtegs j̄ih kultuvresensitijve bæhtjier- dimmiefaalenassem saemien skiemtjijidie hoksedh mah vædtsoehvoetem j̄ih daarpesjimmieh dáájreme	36
3.2.1	Seammavyörtegs healsoe- faalenasse – ulmie giele- j̄ih kultuvremaahtoste	27	3.7.6	Nænnoestamme aehpiejarngefaa- lenasse saemien árromedajvesne	36
3.2.2	Riekteles mierieh	28	3.7.7	Faageviermieh tseegkedh juktie hööptemem aemieluesiemistie iktedidh saemien árroji luvnie	37
3.3	Daajroe saemien nyjsenæjjaj healsoen bijre	28	3.7.8	Hoksedh seksuaaleööhpehtimmie faalesávva saemien gieline	37
3.3.1	Átnoe healsoe- j̄ih hoksedienesjijstie	28			
3.3.2	Fysiske healsoe	30			
3.3.3	Psykiske healsoe	30			
3.3.4	Aemielueseme saemien árroji luvnie	31			
3.4	Sierredimmie	31			
3.4.1	Sierredimmie saemien noeri gaskem	32			
				Referánsstat	38

1 Sámi nisssonolbmuid dearvvašvuohta ja sámiid dearvvašvuohta sohkabeallásaš perspektiivva oktavuodain

1.1 Álggahus

Norggas lea álgoálbmot – sámi álbmot. Dán kapihttalís geahčada lávdegoddi dárkileappot maid mii diehtit sámi nisssonolbmuid dearvvašvuođa, eallindiliid ja dárbbuid birra. Fáddá čatnasa dasa maid mearkkaša leat álgoálbmotnissonolmmoš dakkár minoritehtas mii lea gillán dáruiduhttinproseassa mii lea váikkuhan ja ain váikkuha servodateallimii, gaskavuodaide, bearrašii ja dearvvašvuhtii. Vealaheapmi ja váilevaš máhttu sámi giela, historjja ja kultuvrra birra bálvalusain váikkuha sámi nissoniid dearvvašvuhtii odne. Nationála dearvvašvuođaeiseválddit leat riikkaidgaskasaš konvenšuvnnaid ja nationála lágaid bokte geatnegahttojuvvon fállat dásseárvosaš dearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmogii. Dat galget maiddá fuolahit ahte sápmelaš perspektiivvat váldojuvvot vuhtii dearvvašvuođapolitiikalaš ángiruššamiin, nationála plánain ja strategiijain. Seammas mii diehtit ahte sámi álbmot lea seagáš olmmošjoavku mii ássá biedgguid riikka miehtá, ja ahte sámi álbmogis leat siskkáldas erohusat eallinvuogi dáfus. Dát bohciidahtta mánga gažaldaga das man vuodul galggašii hábmet dearvvašvuođabálvalusaid mat láchčēt vuodu buori dearvvašvuhtii sámi nisssonolbmuid dála Norggas.

1.1.1 Manne galgá leat sierra kapihtal sámi nisssonolbmuid dearvvašvuođa birra ja sámiid dearvvašvuođa birra sohkabeallásaš perspektiivvas?

Lávdegoddi lea bivdojuvvon árvvoštallat álgoálbmogiid gaskasaš dearvvašvuođa sohkabeallásaš perspektiivvas. Ollu fáktorat váikkuhit vejolaš buori dearvvašvuhtii. Sihke biologalaš dilálašvuođain, eallinvuogis ja sosiáladiliin lea mearkkašupmi dearvvašvuhtii. Dehálaš fáktorat dasa leat maiddá oadjebasvuođa ja luohttamuša vásiheapmi servodagas, ja dasto vel vejolašvuohta beassat ovdánit ja leat danin mii olmmoš duodaid lea. Aiddo dán hárrái eai leat sámi álbmogis leat leamaš seamma eavttut buori dearvvašvuhtii go majoritehtaálbmogis Norggas. Ollu dain dearvvaš-

Boksa 1.1 dearvvaš ja nana sámi servodat

«Sámi nisssonolbmuid dearvvašvuohta lea dehálaš earret eará dannego nissonat goallostit min iežamet boahstevaš áigái. Nissonat dat riegádahttet doaivaga ollašuttit eleš, dearvvašlaš ja nana sámi servodaga. Dat dáhpáhuva áibbas fysalaččat ja návcca bokte áimmahuššat min deháleamos boahsteáiggi resursamet: mánáideamet. Danne lea midjiide dárbu ahte mis lea dakkár dearvvašvuođafáladat mii lea heivehuvvon midjiide ja min dárbbuide. Sámi nissonat áppet guhkkeleappos eret dearvvašvuođafálaldagain, go sámi guovluin omd. leat uhccán jorrdamorat ja heivehuvvon riegádahttinfálaldagat ja mii gullat jovkui man menddo uhccán fuomášit ja vuoruhit áššiid mearrideaddjit, dutkit ja dearvvašvuođavuogádagat.»

Sámediggepresideanta Silje Karine Muotka

vuodahástalusain mat leat válddallojuvvon dán čielggadusa eallingerddiin, leat guoskevaččat sámi nisssonolbmuid dearvvašvuhtii ge. Lávdegoddi atná dattetge vuodusin ahte lea stuorra vádjitvuohta dan máhtus mii lea sámi nissoniid dearvvašvuođas. Fuolahat dihtii álgoálbmotperspektiivva buori vuogi mielde, ja čuvgen dihtii eanet dieđuid ja máhtu dárbbu, de lea lávdegoddi gávnahan eanemusat ulbmillažžan giedahallat sámi nissoniid dearvvašvuođa sierra kapihtalin čielggadusas.

1.2 Sámi servodagaid birra

Sámi álbmot lea mánggalágan joavku nugo eará čearddalaš joavkkut ge. Mii eat dieđe justa man ollu sámit Norggas áppet, dannego ii registrejuvvo almmolaččat geas lea sámi identitehta

Tabealla 1.1 Sámegeiela hálddašanguovllut

Romssas ja Finnmárkkus	Nordlánddas	Trøndelágas
Gáivuotna/Kåfjord	Hábmer/Hamarøy	Snåase/Snåsa
Loabák/Lavangen	Aarborte/Hattfjelldal	Raarvihke/Røyrvik
Guovdageaidnu/Kautokeino		Røros/Rossen tjielte
Karášjohka/Karasjok		
Deatnu/Tana		
Unjárga/Nesseby,		
Porsángu/Porsanger		
Dielddanuorri/Tjeldsund		

dahje duogáš. Sámit ássat riikka miehtá, muhto eanemusat guovddušuvvon sámi ássanguovllut leat Sáltoduoddara davábealde ja Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus. Statistihkalaš guovddášdoaimmahat ráhkada statistihkaid diliid birra dain geográfalaš guovlluin mat leat meroštallojuvvon sámi guovlun, gohčoduvvon SED-guvlun¹(1). Jagi 2021 ođđajagemánus lei dán guovllu olmmošlohku sullii 50 000.

Sámi álbmoga ássanminstarat leat nuppástuvvamin, ja olmmošlohku SED-guovllus njiedjá. Sivvan dasa lea ahte menddo uhccán mánát riegádit ja ahte olbmot fárrejit eret (1). SED-guovlu lea maiddá sámegeiela hálddašanguovlu. Eanemusat geavahuvvon sámegeielat Norggas leat davvisámegeiella, julevsámegeiella ja máttasámegeiella. Bihtán-sámegeiella, ubmisámegeiella ja nuortalašgeiella, dahje eará namahusain nuortasámegeiella, leat ealaskahttinmutter Norggas. Buohkain geat ássat sámegeiela hálddašanguovllus, lea vuoigatvuohta gulahallat sámegeilli go sis lea dahkamuš almmošlaš etáhtaguin. Hálddašanguovllut gos sámegeiella ja dárogeiella leat dásseárvosaš gielat Norggas:

1.2.1 Dásseárvosaš dearvvašvuođafálaldat – giella- ja kulturgelbbolašvuođa mearkkašupmi

Norggas lea leamaš mihttu addit heivehuvvon bálvalusfálaldaga sámi álbmogii ásahuvvon dearvvašvuođabálvalusain dan sadjái go ovddidit sierra bálvalusaid erenoamážit sámiid várás. Dat eaktuda ahte sámi álbmot deaivá bálvalusfálaldat gain lea sámi giella- ja kulturmáhttu. Sámi giella- ja kulturmáhttu nannenbargu dearvvašvuođabálvalusain lea bistán mángalot jagi. Odne lea Davvi Dearv-

vašvuođa RHF:i biddjojuvvon erenoamáš ovdasvástádus fuolahit spesialistadearvvašvuođabálvalusaid ovddideami sámi álbmoga várás.

Davvi Dearvvašvuohta lea ovtasbarggadettiinis golmmain eará regionála dearvvašvuođafitnodagain ja Sámedikkiin ráhkadan strategiiadokumeantta man namma lea Spesialistadearvvašvuođabálvalusat sámi álbmoga várás. Das válddahuvvojit muhtun doaibmajijut mat sáhttet leat mielde ovddideamen viidáseappot spesialistadearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmoga várás. Das lea earret eará sáhka máhttimis áddet ja dulkot Leahkinvugiid ja daguid, dárkot ja áddet ovtasdoaimbama, čohkket dieđuid symptomaid birra, dovdat riskafaktoriid ja symptomaid duođalaš dási ja ságaškuššat iešguđet čovddaevttohusaid (2).

Sámi kulturgealbu eaktuda máhttu daid servodatstruktuvrraid birra mat leat sámi álbmogis. Sámi stuorrabearaš lea leamaš ja lea ain ge dat man vuodul organiserejuvvojit geatnegasvuodát, vuoigatvuodát, ovddut ja identitehta sámi kultuvrras. Vuorrasat olbmot árvoštallojit guovddáš máhttogáldun, ja nisssonolbmui lea guovddáš doaibma bearrašis. Dehálaš lea lagasvuohta lundui ge. Boazodoallu ja eará vuoddoealáhusat ja sávaldat ieš birget leat guovdilis áššit. Kultuvrra vuodus leat maid vuoigatvuođa, vuorbejáhku, ja dálkkodeapmi.

Gelbui deaivat sámi álbmoga divššu oktavuođas gullá maid máhttui dan dáruiduhttinpolitiikka birra maid sámi álbmot lea gillán. Dutkamát čujuhit dasa ahte dáruiduhttima ja ravdaluvvama vásáhus sáhttet leat dehálaččat sámiid deaivadeapmái dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusain (3). Ovdamearkka dihtii identitehtamassin, fápmogaskavuoda mearkkašupmi eiseváldolbmuide ja kultuvrralaš tabut sáhttet váikkuhit sámiid ja dearvvašvuođabargiid gulahallamii.

¹ SES-guovlu lea maiddá Sámedikki doaibmaguovlu ealahusovddidandoarjagiid.

Boksa 1.2 Dáruiduhttinpolitihkka

Dáruiduhttinpolitihkka lei almmolaš gielalaš ja kultuvrralaš assimilerenpolitihkka maid norgalaš eiseválddit čađahedje sámiid ja eará minoritehtaid ektui sullii 100 jagi jagi 1850 rájes (4). Politihkka dagahii ahte sámi álbmot massii iežas giela, oskkoldaga ja eará osiid iežas kultuvrras. Odne suodjalit sámiid stáhtusa álgoálbmogin sihke nationála ja riikkaidgaskasaš lágat, ja lea dohkkehuvvon ahte Norgga stáhta lea vuodđuduvvon guovtti álbmoga eatnamiidda – sápmelaččaid ja dáččaid. Guktuid álbmogiin lea seamma vuoigatvuohta sáhttit ovddidit iežas kultuvrra ja servodateallima. Stuorradiggi ásaheii jagi 2018 Duohtavuoda- ja soabadankommišuvnna mii galgá guorahallat dáruiduhttinpolitihkka ja dan vearivuođa maid lea dahkan sápmelaččaid ja kvenaid/norgalašsuopmelaččaid vuostá. Maŋŋil leat maiddái vuovdesuopmelaččat váldojuvvon mielde mandáhtii. Kommišuvdna galgá geiget iežas čielggadeami ovdal geassemánu 1. b. 2023.

1.2.2 Rievttálaš rápmat

Norgga eiseválddit leat dohkkehan ahte sápmelaččain lea erenoamáš dilli álgoálbmogin go ratifiserii ILO-konvenšuvnna² nr. 169 álgoálbmogiid ja čeardaálbmogiid birra iehčanas stáhtain. Eiseválddit leat geatnegahtán iežaset láhčit diliid nu ahte sápmelaččain lea vejolašvuohta seailluhit ja ovddidit kultuvrraset ja servodateallimeaset iežaset eavttuid vuodul. ILO-konvenšuvnna nr. 169 artiikkalis 25 čuovvu ahte dearvvašvuodabálvalusaid hábmen ja čađaheapmi álgoálbmogiid várás, galgá dáhphuvvat álgoálbmogiid iežaset ovddasvástáduša ja dárkkistusa vuodul, nu ahte álgoálbmogat sáhttet buorin návddašit nu alladássásaš fysalaš ja mielalaš dearvvašvuođa dási go vejolaš. Dát čuovvu maid ON-julggaštusas álgoálbmotvuoigatvuođaid birra masa ráđđehus lea miehtan dan vuolláičálidettiinis.

Sámi divššohasaid vuoigatvuođat leat maid čielgasit ásaallojuvvon Norgga láhkamearrádušain. Sámelága § 3-5 addá divššohasaide vuoigatvuođaid gulahallat sámegeillii go sis lea

² Riikkaidgaskasaš bargiidorganisašuvdna, ILO, lea ON-áhus mii bargá bargui gullevaš áššiguin.

dahkamuš almmolaš dearvvašvuodaásahusai-
guin. Dát vuoigatvuohta lea maid nannejuvvon
dearvvašvuodafitnodatlağa §35, 3. ladđasis mii
dadjá ahte regionála dearvvašvuodafitnodagat gal-
get fuolahit divššohasa viiddiduvvon vuoigatvuođa
geavahit sámegeiela spesialistadearvvašvuoda-
bálvalusas, gč. sámelága § 3-1 nr. 4 ja § 3-5. Dasto
viidáseappot dat lea nannejuvvon divššohas- ja
geavaheaddjivuoigatvuođalága § 3-5 mas čuožžu
ahte diehtujuohkin divššohasaide ja geavahed-
djiide galgá leat heivehuvvon sin kultur- ja giella-
duogáži. Go divššohas beassá gulahallat iežas eat-
nigillii, de dat mearkkaša ahte son oázžu buori
bálvalusfálaldaga. Dorvvolaš bálvalus dárbbasa
buori gulahallama.

1.3 Máhttu sámi nisssonolbmuid dearvvašvuođa birra

Máhttu sápmelaš nissoniid dearvvašvuođa birra
lea váilevaš. Dasa lea sivvan ahte dat sihke lea
uhccán dutkojuvvon, ja ahte dat mii gávdno ii leat
doarvai dáláš. Maŋimus dearvvašvuoda- ja eallin-
diliiskan, SAMINOR, mii lea sámi álbmoga dearv-
vašvuođa ja eallindiliid dehálaš diehtogáldu, čađa-
huvvui áigodaga 2012–2014. Iskkadeapmi čađa-
huvvo guovlluin main lea sihke sámi ja dáža álb-
mot.

Dakkár ge hástalus lea ahte ii leat lohpi regi-
streret čearddalašvuođa nationála registariidda.
Dieđuid lea dušše lohpi čohkket vásedin háb-
mejuvvon dutkosiiguin, mat leat ráhkaduvvon
háhkán dihtii dieđuid sámi álbmoga birra erenoa-
mážit, ja mánggačearddalaš/etnalaš álbmoga
birra oppalaččat. SAMINOR:s leat danne 11 gažal-
daga giela, čearddalaš duogáža ja iežas dovđájuv-
von gullevašvuođa birra. Gažaldagaid geažil lea
vejolaš juohkit oassálastiid sápmelaš ja dáža joavk-
kuide, sohkabealle- ja ahkejoavkkuide. Dán
kapihttalas čujuhuvvo daid dieđuide maid Romssa
universitehta Sámi dearvvašvuodadutkama
guovddáš lea čohkken, ja eará ge dutkamii ja isk-
kademiide.

1.3.1 Sámi dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaid geavaheapmi

Sámi álbmot geavaha dearvvašvuodabálvalusaid
sullii seamma ollu go eanetlohkoservodat (3).
Ovdamearkka dihtii čájeha iskkus (5) ahte dearv-
vašvuodabálvalusaid geavaheapmi sámi gielddain
lea alit go gaskamearri riikkas, muhto ii alit go
dearvvašvuodabálvalusaid geavaheapmi dáža
gielddain seamma geográfalaš guovllus. Eará isk-

Boksa 1.3 Áhpehisvuoda čuovvuleapmi

«Iežas máná massin dušše 30 tiimma riegádeami maŋŋá dagaha dakkár morraša mii bistá miehtá eallima. Moai massiime iežame vuosttašriegádan nieiddaža Stine jagi 2001. Stines lei šattalmas unnavuoigŋašiin, ja dat ii fuomášuvvon áhpehisvuoda čuovvulettiin. Moai oaččuime dábálaš čuovvulanfálaldaga, muhto mus lei alla symfyse-fundus mihttu ja mun fitnen moddii eanet go galgen doaktára luhtte, dannego dovden uhccán eallima čovvjiis. Dalle ožžon jearaldaga mas mun dihten ahte lei uhccán eallin, go mun galgen vuosttaš gearddi riegádahttit máná, muhto munnje ii fálojuvvon odđa iskan ultraoanehisbáruiguin.

Máŋgii lean smiehttan livččen go galgat eambo duodas váldit dan muosehisvuodaža maid dovden. Jus livččen čirron, de leimme soaitit oažžut iskama ultraoanehisbáruiguin ja beassan diehtit ogi váttu birra árabut.

Dat fuomášuvvui badjeláiggi iskkadeamis ja Stine jordejuvvui keaisárčuohpadusain. Munnuide nohko heajos doaivagiid, ja moai fertiime mearridit galget go bissehit respiráhtora geavaheami munno nieiddaži. Dat attii munnuide veaháš áiggi earránit, ja vejolašvuoda heahtegástii. Buohcceviessobáhppa čadahii dan nu bures go leš sáhttán, ja geahččalii maid váldit vuhtii munno sámi duogáža. Buot bargit easkkariégademiid intensiivaossodagas barge maid ležžet sáhttán dan ala ahte moai galggaime beassat earránit iežame nieiddažis. Ollu mearkkašii dat ge ahte bajimuš doaktárat ja buohccidivššárat moraštedje ovttas munnuin.

Dan maŋit áiggi lea dat jurdda mu givssidan mii son lei Stine jápmimii sivaláš.

Jurdda obduksuvvna birra mii fertii čadahuvvot, váivvidii mu. Sámit leat historjja čađa gillán eahpeatihkalaš dutkama. Moai dieđiheimme jo

buohcceviessus ahte ean háliidan ahte orgánat galget váldojuvvot gorudis dahje geavahuvvot eará ulbmiliidda munno čielga miehtama haga. Mu sávaldat lei ahte mánáža gorut hávdáduvvo ollisin sámi jurddašuvvugi mielde das mii dáháhuvvá jápmima maŋŋá. Mun ožžon vástadusa fylkkadoaktáris ja dat dagai buori.

Čuovvovaš áhpehisvuodas fálle munnuide genetikalaš oaivadeami, muhto oaivadanságastallan bođii easkka čihččet áhpehisvuodamánus. Dán oktavuodas vásiheimme ahte viiddiduvvon bearrašis lei eahpádus genetikalaš kártemii ja dávdadieđuide. Das sáhtta leat oktavuoha nuppi máilmmisoađi vásáhusaiguin, muhto sáhtta maid boahit dieđuid vejolaš mearkkašumi eahpádusas. Ságastallamis genetikáriin gessojuvvui ovdan sámi duogáš. Jerrojuvvui dan birra ahte moai guktot bođiime unna gilážis ja ahte sáhtii go dat dagahit fuolkevuodaid mat mielddis bukte hástalusaid. Dat lei imaš, go genetikár han fertešii oaidnit genaiskosiin ahte munnos ii leat makkár ge fuolkevuoha. Mis sápmelaččain han lea buorre visogovva juohkelágan fuolkevuodain. Mu mieldas aiddo dat ii orron hálddašuvvomin buoremus láhkai.

Čuovvovaš áhpehisvuodaid oktavuodas lea UNN ja dearvašvuodadoaimmahat dahkan hui buori barggu geahččalan dihtii fuolahit munno ja mánáid nannejuvvon bargiidveagain ja lasi dárkkistemiiguin. Dat mas lea leamaš stuorra mearkkašupmi lea áhpehisvuodas čuovvuleapmi jorrdamoraiguin geain lei psykiatriijalaš lasseoahttu. Dat lea leamaš vearditmeahttun buorre dasa ahte moai lihkus oaččuime guokte dearvaš máná maŋŋá go moai massiime vuosttašriegádan máná.»

kus čájeha ahte ii leat erohus gaskal álbmoga sámi ja dáža giellagiiddain lágidemiin spesialistadearvašvuodabálvalussii somáhtalaš givssiid geažil. Dattetge gávdnet gielddain dakkár erohusaid mat rasttidit olbmuid sámi dahje dáža duogáža (6). Oppalaččat eanet nissonat go albmát lágiduvvojedje spesialistadearvašvuodabálvalussii, ja dat lea juoga mii oktiivástida sojuin álbmogis muđui. Iskan mas guorahalle man duhtavaččat olbmot leat gielddaid doavttirbálvalusain guovlluin main

lea sámi ja dáža álbmot, čájeha ahte sámegeielalaš divššohasat eai lean nu duhtavaččat go dárogeielat divššohasat (7, 8).

Čielggadusas NÁČ 2016: 8 Váibmogiella dovddahuvvo dat vuorjašuvvan ahte oppalaččat lea menddo uhccán lámččon vejolašvuohta geavahit sámegeiela, ja lámččojuvvon vejolašvuohta erenoamážit máttasámegeiela ja julevsámegeiela geavaheapmái ja kulturáddejupmái dearvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas. Lea girjjálašvuohta mas

ságaškuššojuvvo das ahte sámi álbmogis sáhtta leat eará oaidnu ja áddejupmi dearvvašvuodas, dávddas ja divššus go majoritehtaálbmogis (9, 10). Dattetge lea dárbu cuiget ahte olmmoš berre váruhit jáhkkimis ahte nu lea buot sápmelaččaid hárrái (3, 11, 12).

1.3.2 Fysalaš dearvvašvuhta

Dutkan čajeha ahte uhccán orru čilgemis erohusaid gaskal sámi álbmoga ja majoritehtaálbmoga das mii guoská vurdojuvvo eallináigái, dearvvašvuodadillái ja dávddaid gávdnoštupmái (3, 6, 11, 12). Muhtun dutkkus čujuha dasa ahte sámi álbmoga dávddat uhccán earránit dávddain dáža álbmogis (11). Logut SAMINOR-iskkadallamis čajehit unna erohusažiid das mo sámi álbmot árvoštallá iežas dearvvašvuoda ja das mo eanetlohkoálbmot árvoštallá iežas dearvvašvuoda (13). Dakkár dearvvašvuodaerohusat maid olmmoš oaidná gaskal álgoálbmogiid ja majoritehtaálbmoga eará riikkain, eai leat Norggas. Dat boahá das go buohtastahtidettiin čielgá ahte sámi álbmot eallá buoret sosiálaekonomalaš dilálašvuodain dálá Norggas (11).

Seammás mii diehtit ahte leat relatiivvaččat stuorra oktagaslaš ja báikkálaš gielalaš, kultuvrralaš ja ealáhuslaš molsašumit siskkáldasat sámi álbmogis (3). Dan geažil galggašii vuordit ahte sáhttet leat siskkáldas erohusat dearvvašvuodadilis gaskal iešguđet joavkkuid sámi álbmogis, muhto leat hui uhccán dieđut dan birra. Nissonat sámi govllu doaresbeale gielddain riegádahttet eanet mánáid go nisssonolbmot oppalaččat Norggas. Nissoniin geat leat fárren gávpogii, leat uhcit mánát go sis geat leat báhcán orrut sámi guovlluin (14). Mii diehtit unnán erenoamážit leat go eará hástalusat sámi nissoniidda áhpehisvuoda, riegádahtti ja riegádahttan nissoniid fuolahusas, muhto digaštallamis mátkki birra riegádahttin-fálaldahkii, leat muhtumat maiddá lokten dan sámi perspektiivvain (15). Stuorra diehtováilevašvuhta lea maiddá das mii guoská bissovaš bákčasiidda sámi nissoniin, muhto stuorát oassi sámi nissoniin dieđihit čoavjebákčasiid ja bákčasiid vuolledábiin dáža nissoniid ektui (16).

1.3.3 Psyhkalaš dearvvašvuhta

Psyhkalaš givssiid ja gillámušaid dutkan sámiid gaskkas addet dakkár seagáš gova mii jáhkiha ahte leat mearkkašahtti erohusat sámi álbmoga iešguđet osiin. Muhtun dutkkus čujuha dasa ahte sámiin geat ássat sámi guovddášguovlluin, lea buoret psyhkalaš dearvvašvuhta go sis geat

Boksa 1.4 Amatheia fálaldat sámi nisssonolbmuide

Amatheia lea vuosttašeahkkefálaldat dearvvašvuodabálvalusas mii ollista almmolaš fálaldaga nissoniidda ovdal ja maŋŋil cuovkaneari ja cuovkanahttima. Nannen dihtii fálaldaga sámi nissoniidda fállá Amatheia iežas bálvalusaid olbmuiguin geain lea sámi kulturáddiejupmi ja davvisámegielmähttu. Buot čálalaš ávdnasat leat jorgaluvvon davvisámegilli.

orrot guovlluin gos sápmelaččat leat unnitlogus (17).

Seammás dieđihit muhtun dutkammat mat leat geahčadan boazosápmelaččaid erenoamážit, ahte leat mearkkašahtti dearvvašlaš, ekonomalaš ja servodatlaš gillámušat mat bohciidit ealáhusriidduid, vuogatuodaid dáistaleami ja guohtunguovluid dáistaleami geažil. Deattu eallinvuogi vuostá vásihit ollugat millii čuoheccin, ja ollu nuorat mas set boahhteáigedoavvu (18–20). Dat orrot čujuheamen muhtun sierralágan hástalusaid mat čatnasit dán joavkku psyhkalaš dearvvašvuodagierdamušaid. Veaháš dieđut leat albmáid birra boazodoalus, muhto mis leat uhccán dieđut sámi boazodoallonisssonolbmuid eallindiliid ja dearvvašvuoda birra.

Nuorra sámiid psyhkalaš givssiid ja gillámušaid dutkan čajeha ahte eai leat stuorra erohusat gaskal sámi ja dáža ohppiid (17, 21). Okta dutkan lea gávnahan ahte eambo nuorra sámi nieiddat go sámi gávdnat dieđihit alddiineaset leat deprešuvdna-, ballu- ja streassavásáhusat. (22). Eatnašat dieđihit deprešuvnna birra, mii dastán šaddá streassan. Seammás dieđihit sámi nuorat dakkár iešdovddu ja eallinduhtavašvuoda birra mii orru leamen dábálaš (22).

1.3.4 Iešsorbmenmeannu sámi álbmogis

Iešsorbmen lea máinnašuvvon lassáneaddji álbmotdearvvašvuoda váttisvuotan olles Árttisa álgoálbmogiin. Sámi guovlluin lea ovdáneapmi leamaš (23), muhto sámi álbmoga muhtun joavkkuin lea iešsorbmen lassáneaddji váttisvuhta.

Logahallaniskkus (1970–1998) gávnahii ahte Davvi-Norgga sámiin lei lassánan iešsorbmenriskka go buohtastahtii álbmogiin muđui (24). Guorahallan čajehii ahte ledje čielga erohusat sámi álbmogis mat čatnasedje iešsorbmemii ja

ahká, sohkkabeallái ja ássanbáikái. Mearkkašahtti lassánan lohku dain albmáin geat jápme iešsorbmemma geažil ja orro sámi guovddášguovlluin. Sihke sámi albmáin ja nissoniin jápme eanebut iešsorbmemma geažil nuorat ahkejoavkkuin (15–24 jagi) (24). Dutkit čujuhedje dasa ahte sii guđet ledje boazodoallit, ledje vásihan vealaheami ja ásse máttasámi guovlluin, sis lei stuorat várra heakkahuhttit iežaset (25). Guorahallan sámi guovlluin Norggas gávnnaš ahte iešsorbmemma sámiid gaskkas, lea vejolaš áddet sámiid stáhtusa oktavuodas minoritehtan ja álgoálbmogin Norggas, ja daid gillámuššan maid historjáláš traumat ledje dagahan (26). Dáruiduhttin, vealaheapmi oktagasdásis ja majoritehtaálbmoga struktuvrralaš dásis, ja dasto vel siskkáldas vealaheapmi, čuoččuhuvvojit leat sivvafáktorat.

1.4 Vealaheapmi

Álbmogis lea oppalaččat govda doarjja sámiid ja nationála minoritehtaid vuoigatvuođaide. Seammas lea ollugiin uhccán máhttu sámiid ja nationála minoritehtaid birra, ja negatiiva ja stirdon guottut dáid joavkkuid vuostá leat viehka dábalaččat (27).

Mánja iskkadeami čájehit ahte sámi álbmot vásiha vealaheami (28–32). Muhtun dutkosis diedihedje bealli informánttain main lei «nana sámi čatnaseapmi»³ ahte sii leat vásihan juogalágan vealaheami (28). Sin gaskkas geat atne iežaset sápmelažžan, muhto ieža eai hállan sámegeiela, diedihedje goalmmátoassi vealaheami. Daid oassálastiid lohku geain ii lean sámi duogáš, lei lohku 14 proseantta. Etnalaš duogáš čilgejuvvui dávjimus sivvan vealaheapmái, muhto maiddái sohkkabealevealaheapmi ja vealaheapmi geográfalaš gullevašvuođa geažil, lei dábaleabbo sámiid gaskkas go oassálastiid gaskkas muđui (28).

Sámi álbmoga iešguđet joavkkuid vealaheapmi maid dáhpáhuva. Nordens velferdssentera čáđahan iskkadeapmi čájeha ahte doaibmavádjigat sámi duogážiin, gillájit eanet givssideami ja veahkaválddi go earát, ja doaibmavádjit sámi nissonat gillájit eanet go sámi albmát (33).

Vealaheamis sáhttet leat dearvvašvuođaváikkuhusat ovttaskasolbmui. Dutkit čujuhit ahte vealaheapmi čatnasa hedjonan fysalaš ja psykalaš dearvvašvuhtii sámi álbmogis (34–36). Hansen (2011) čujuha dasa ahte ollu sámit vásihit alit streassadási ja deprešuvnna vealaheami geažil. Muhtun dutkosa loahppajurdda lea ahte

³ Sii geat raporterejit sihke sámi etnalaš duogáža, hállet sámegeiela ruovttus ja atnet iežaset sápmelažžan.

Boksa 1.5 Givrodad ovdagovvan

Árbevirolaččat lea dat ahte birget ieš ii ge leat veahtun, leamaš hui dehálaš sámi kultuvrras, ja lea ain viehka dehálaš. Ollu sámi nissoniid ovdagovva lea givrodad, gierdat ollu ii ge čájehit geahnohisvuođa. Maiddái albmáid ovdagovvii leat čadnon dakkár vuordámušat ahte albmát galget leat gievrrat ja birgehalled hástalusaiiguin (39). Das lea maid mearkkašupmi gulahallamii dearvvašvuođa ja fuolahusa birra. Muhtun dutkkus mii iská sámi áddejumi dearvvašvuođas ja buohcuvuođas, čujuha dasa ahte «fuolahusa oazžu lagamuččain, ii ge dárbbas bivdit veahki ii ge addojuvvo dahje gáibiduvvo veahkki njuolggá. Lagasvuohta ja jávohisvuohta adnojuvvo buorin ja heivvolaš gulahallamin, mii suddje iežas ja earáid dovdduid ja givrodaga» (10). Dat lea maid čilgejuvvo muhtunlágan jávohisvuođakultuvran (40).

dat sámi nuorat geat vásihedje vealaheami, rahče sihke baluin, deprešuvnnain ja láhttenvátisvuođaiiguin (21). Negatiiva váikkuhusat vásihuvvon etnalaš vealaheamis ja sámevašis sáhttet leat oktovuodadovdu, olggušteapmi ja vuolitvuodadovdu (22).

1.4.1 Vásihuvvon vealaheapmi sámi nuoraid gaskkas

Sámi nuorat diedihit eanet vásihuvvon givssideami ja vealaheami go nuorat geat eai leat sápmelaččat (22, 37, 38). Negatiiva váikkuhusat vásihuvvon vealaheamis leat earret eará oaidnemeahttu-min dahkan, olggušteapmi ja marginaliseren, oktovuota, dovdu ahte lea earalágán, heahpatvuohta ja vuolitvuodadovdu. Assimilášuvnnas ja kultuvrralaš segrešuvnnas lea maid negatiiva váikkuhus psykalaš dearvvašvuhtii. Seammás diehtit ahte sámi giellamáhttu ja oassálastin kultuvrralaš doaimmaide suddje balu ja deprešuvnna vuostá (21, 38). Ođđasat iskkadeamis mitalit sámi nuorat ahte sis leat iešguđetlágan vásáhusat vealahemiin, givssidemiin, neahttahárdimiin ja vaššicealkámušaiiguin (22). Seammás lea dat oktasáš ollugiidda ahte sii leat vásihan vealaheami iežaset sámi identitehta geažil, ja ahte dáhpáhuva iešguđet arenain nu go skuvllas, báikkálaš servodagas ja internehtas (22).

Boksa 1.6 Divttasvuona ášši

Geassemánus jagi 2016 almmuhedje mánga olbmo mo sii leat gillán groava seksuála illasteamiid mánggaid jagiid Divttasvuona suohkanis. Maŋŋá lea politiija almmustahtán 151 illasteami, logi ášši main lea sáhka bearašveahkaválldis, áitagiin ja dieđihangeatnegasvuodarihkumis Divttasvuona suohkanis, mas leat 82 gillájeaddji ja 92 várohuvvon olbmo. Mángga áššis lei lagas gaskavuohtha vearredahkki ja gillájeaddji gask-

kas (45, 46). Sihke dutkan, Divttasvuona ášši ja sámi veahkaválldi gillájeaddjiid muitalusat leat lokten fuomášumi čuołmma birra, earret eará nationála eiseválddiid, Sámedikki, Norgga olmmošvuoigatvuodaid nationála ásaheusa (NIM), SÁNAG – Sámi našuvnnalaš gealbobálvalusa – psyhkalaš dearvvašvuođasuddjema ja gárrendil- ledikšuma ja eará sámi beroštusorganisašuvnnaid bealis.

1.5 Veahkaválldi ja illasteamiit sámi servodagain

Veahkaválldi ja illasteamiid geažil lea nissoniin stuorra riska oažžut dearvvašvuođagivssiid ja lea hui stuorra servodatčuolbma Norggas. Mis leat uhccán dieđut veahkaválldi viidodagas sámi servodagain. Dieđut mat mis leat, čájehit ahte sámi nissoniin lea stuorát riska gillát veahkaválldi go majoritehtaálbmoga nissoniin (41–43).

Sámi nissonat dieđihit eanet veahkaválldi fysalaš, psyhkalaš ja seksuála veahkaválldi go seamma geográfalaš guovllu olbmot geain ii leat sámi duogáš (43). Sámi nissoniid gaskkas dieđihedje 49 proseantta ahte sii leat gillán veahkaválldi, dan ektui go 35 proseantta dain nissoniin geain ii leat sámi duogáš. 22 proseantta sámi nissoniin dieđihedje ahte sii leat gillán seksuála illasteami, dan ektui go oassi lei 16 proseantta daid nissoniid gaskkas geain ii leat sámi duogáš. Maiddái eanebut sámi joavkkus almmuhedje ahte eai dovdan illasteaddji, go buohtastahtá majoritehtaálbmoga vástidanjoavkkuin. Maiddái go geahččá eallingearddi ektui, gillájit eanet sámi nissonat veahkaválldi. Stuurát oassi sámi nissoniin, 13 proseantta, leat gillán veahkaválldi *sihke* mánnávuodas ja rávesolmmožin go buohtastahtá nissoniiguin main ii leat sámi duogáš, geaid oassi lea 7 proseantta (44).

Hansen ja Skaar (22) čujuheaba dasa ahte olbmui geain lea sámi duogáš, lea stuorát riska gillát veahkaválldi, sihke fysalaš, psyhkalaš ja seksuála illasteamiid, mánnávuodas. Soai gávnnaheigga viidáseappot ahte sturra bearaš ja čavga bearašanastagat sáhte doaibmat hehttehussan ja dagahit ahte veahkaválldi ja illasteamiit eai váidovuvvo. Badjelaš bealli iskkadeami vástideddjiin dieđihedje ahte sii leat vásihan dovduičuohcci veahkaválldi eallimis. Sullii njealjádas ledje vási-

Boksa 1.7 Ángiruššan veahkaválldi ja illasteamiid vuostá sámi servodagain

Ráddeheusa doaibmaplánas veahkaválldi eastadeami ja vuosttaldeami várás lagas gaska- vuodain 2021–2024 – Veahkaválldehisvuohta, lea veahkaválldi ja illasteamiid eastadeapmi ja vuosttaldeapmi sámi servodagain sierra ángiruššansuorgi. Das čujuhuvvo dasa ahte dárbašuvvo eanet dutkan, nannejuvvon ángiruššan veahkkeapparáhta gelbbolašvuođain sámi gielas, kultuvrras ja servodatdiliin, ja nannejuvvon kapasitehta ja olámuddu bálvalusain (48).

han fysalaš veahkaválldi, ja su. 30 proseantta dieđihedje ahte sii ledje gillán seksuála illasteamiid. Eatnašat sis geat dieđihedje seksuála illasteamiid, ledje nieiddat. Sis geat dieđihedje veahkaválldi ja illasteamiid mánnávuodas, lei badjel golmma geardde stuorát riska oažžut psyhkalaš dearvvašvuođagivssiid go buohtastahtá singuin geat eai leat gillán veahkaválldi (47).

1.5.1 Veahkaválldi dearvvašvuođaváikkuhusat

Stuorra riska lea oažžut psyhkalaš dearvvašvuođagivssiid go gillá veahkaválldi mánnán ja rávesolmmožin. Dávjá čuohca deprešuvdna ja posttraumáhtalaš streassa (49). Maiddái lea nana čatnaseapmi gaskal dearvvašvuođagivssiid ja dan ahte lea gillán beallelašveahkaválldi. Viidáseappot lea gávnnavuvvon ahte sis geat leat gillán sihke veah-

Boksa 1.8 Nissonjietna

«Mun vásihin veahkaválddi nuppelotjakhkásažan Divttasvuonas. dearvvašvuodalágádus ii fuobmán mu, mun ledjen okto mánga jagi. Áidna geasa mun dan muitalin, lei mu nieidaskibir. Muhtun jagiid maŋŋá bessen gullat ahte dat almmái lei dahkan dan seammá muhtun eará nieidda vuostá, ja mun mearridin váidit su nannen dihtii ášši su vuostá. In hállan dan birra iežan váhnemiiguin dalle – ii leat nu dábalaš hállat dakkár áššiid birra sámi kultuvrras. Vaikke vel váidin ge dan albmá, de ii váldán dearvvašvuodalágádus oktavuoda munnje. Baicce munnje válddii vuorrasat almmái oktavuoda. Oainnán ahte mánga nuorra nieidda gártet dárkkisteaddji ja veahkaválddalaš gaskavuhtii maŋŋá illasteami. Álggos dovdui buorin go muhtun dagai válljema mu ovddas, muhto dađistaga dat rievddai dárkkisteapmin. Mu ekonomiija, dearvvašvuoda ja ássanbáikki dárkkisteapmin. Son geahččalii čađat baldit mu ohcamis veahki, muhto dađi mielde mun ohcen dearvvašvuodaveahki.»

Lean fitnan divššáriid luhtte geain váilu kulturáddejummi, ja dat ii veahket. Divššár vurddii dušše ahte mun galgган rahpasit, muhto dat ii leat lunddolaš sámi kultuvrras. Mun dárbbášin duvdaga. Dađi mielde ožžon divššára gii áddii sámi kultuvrra. Son ii lean ieš sápmelaš, muhto lei ožžon oahpu ja danne geavahii sámevuoda divššus. Mu dat veahkehii hui ollu go in dárbbášan čilge buot sámi kultuvrra birra oppa áiggi. Ledje buohccevissui lágiduvvon diggeášši vuolde albmá vuostá. De gávnnaid divššár hui fámoláš sámi musihka maid moai guldaleimme ovttas, ja son bivddii mu viežžat fámuid iežan máttuin.

Dat mii mu mielas lea deháleamos, lea ahte dat nieiddat mat gillájit illastemiid, ožžot árrat oktavuoda dearvvašvuodalágádusain, áinnas dakkár divššáriin geas lea kulturáddejummi. Dál manná ollu buorebut.»

kaválddi mánnán ja beallelašveahkaválddi, leat duodaleappo psykalaš dearvvašvuodagivssit go sis geat dieđihit beallalašveahkaválddi, muhto eai veahkaválddi mánnávuodas (50).

Sámi servodagaid veahkaválddi ja illastemiid sivat ja váikkuhusat eai leat dutkojuvvon (48, 51). Iešguđet sámi ássanguovlluid veahkkeapparáhta bargiid ja politiija jearahallamiid vuodul čujuhit dutkit bálvalusaid váilevaš sámi kulturgelbbolašvuhtii, ja čilgejit smávva báikkálaš birrasiid main «buohkat dovdet buohkaid» hástaleaddjin (51). Uhcčán luohhtámuš stuorraservodahkii dáruiduhttinpolitihka geažil namuhuvvo maid. Dehálaš dárbbut mat namuhuvvojit, lea buoret kommunikašuvdna ja eanet luohhtámuš gaskal veahkaválddi gillájeddjiid ja veahkkeapparáhta, ahte bálvalusaid bargit fertejit duostat giedahallat tabuide guoski ja sensitiiva fáttáid, ja ahte ferte ángiruššat eanet ovttasbargguin ja gealboloktemiin.

1.6 Lávdegotti árvvoštallan

Oppalohkáid árvvoštallá lávdegoddi ahte máhtus sámi nissondearvvašvuoda birra leat stuorra vái-

Boksa 1.9 Sámi oapmahaččat

Maiddáid oapmahaččat sáhttet vásihit hástalus-san beassat deaivvadit dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain buriin vugiin go bargiin váilu giella- ja kulturáddejummi (52). Muhtumin leat sámi oapmahaččat geavahuvvon dulkan deaivvadeamis bálvalusaiguin, mii sáhtta vásihuvvot noadđin (53). Larsen (54) lea cuiggodan ahte leat muhtun erenoamáš hástalusat mat čatnasit ovttasbargui gaskal oapmahaččaid ja demeansafuolahusa dearvvašvuodabargiid, ja ahte dat dáhpáhuvvá erenoamážit gielddain main lea sihke dáža ja sámi álbmot.

levašvuodat. Stuorra oassi dutkamis lea čađahuvvon áigá, ja dál dárbbášuvvo odđa dutkan sámi dearvvašvuodadiliid birra. Dat guoská sihke daidda iskkademiide mat sáhttet dadjat juoidá sámi nissoniid dearvvašvuoda ja eallindili birra, sin dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid geavaheami birra ja dan birra mo sii vásihit deaivvadeami dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain.

Boksa 1.10 Bálvalusfálaldat erenoamášgelbbolašvuođain sámi gielas ja kultuvrras

Bálvalusfálaldat erenoamášgelbbolašvuođain sámi gielas ja kultuvrras lea dál olámuttus.

Sámi klinihkka fállá spesialistadearvvašvuođabálvalusaid somatihkas, psyhkalaš dearvvašvuođas ja gárrenávdnasiid sorjavašvuođas sámi álbmogii. Sámi klinihkka galgá ovddidit, ovdánahttit ja sihkkarastit dásseárvosaš spesialistadearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmogii. Klinihkas lea spesialistadoavtterguovddáš Kárášjogas mii fállá guorahallama ja divššu somatihkas.

Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkalaš dearvvašvuođasuddjen ja gárrendilledikšu SÁNAG PHV/TSB fállá guorahallama ja divššu psyhkalaš dearvvašvuođas ja gárrenávdnasiid sorjavašvuođas. Das lea maiddá sierra DjG-ovttadat (dutkan ja guorahallan) mii galgá ovddidit, ovdánahttit ja sihkkarastit dásseárvosaš bálvalu-

said psyhkalaš dearvvašvuođas ja gárrenávdnasiid sorjavašvuođas sámi álbmogii. Mihttun lea gaskkusteamii bokte ja odđa dutkama ovddideami bokte loktet máhtu sámiid dárbbuid birra gielalaččat ja kultuvrralaččat heivehuvvon diagnostihkkii ja dikšui.

Nationála sámi gealboguovddáš (NASAK) man mihttun lea nannet bálvalusaid kvalitehta barggus sámi mánáiguin, rávesolbmuiguin ja bearrašiiguin, ja dásseárvosaš fálaldaga sámi álbmogii buot sámi guovlluin. Gealboguovddáš lea Regionála sámi gealboguovddáša (RESAK) viiddideapmi ja áshuvvui jagi 2021. Guovddázis lea ovddasvástádus gielddalaš ja stáhtalaš mánáidsuodjalusa, bearašsuodjalusa ja heahteguovddášfálaldaga oahpaheamis ja bagadeamis. Guovddáš lea maid mielde ovddideamen máhtu ja fágalaš láidestusaid bálvalusaid geavadii.

Dat girjjálašvuohta maid lávdegoddi lea bidjan vuodđun dán kapihttalii, namuhit erohusaid sámi álbmogis, ja ahte maiddá bealit sámi álbmogis leat rievdamin. Lávdegoddi oaivvilda ahte dan ferte eanet vuhtiváldit dearvvašvuođa- ja fuolahuspolitihkas sámi álbmoga várás. Ovdamearkka dihtii sáhttet sámi álbmoga ássanmáliid rievdan rievdatit sámi nissoniid dásseárvosaš dearvvašvuođabálvalusaid fidnema, ja ahte eanet gielddat fertejit nannet iežaset máhtu sámi gielas ja kultuvrras, sihkkarastin dihtii buori bálvalusfálaldaga. Lávdegoddi oaivvilda ahte ferte sihkkarastit daid dearvvašvuođabálvalusaid main lea máhttu iešguđet sámi servodagaid birra ja sámi giela, kultuvrra ja historjjá birra. Lávdegoddi váldá ovdan muhtun surggiid main sin mielas lea hui dehálaš loktet máhtu.

Veahkaváldi ja illasteamit

Máhttuvuođđu veahkaválddi ja illastemiid sivain ja dávjodagas sámi servodagain lea hui váilevaš. Dan deattuha maiddá ráđdehusa doaimaplána veahkaválddi vuostá (48). Lávdegoddi oaivvildat ahte dat lea hui duodalaš ja deattuha ahte eanet máhttu lea eaktun dasa ahte sámi nissoniin sáhtta leat buorre ja dásseárvosaš dearvvašvuohta. Dehálaš lea deattuhit ahte sámi nissonat lea hui heterogena joavku iešguđet giella- ja kulturduogáziin ja iešguđet dárbbuiguin.

Sámi oapmahaččat

Mis lea váilevaš máhttu sámi nissoniid rolla birra fuolahusaddin buozalmasvuođa oktavuodas bearašis ja oapmahažžan. Das lea sáhka sihke fuolahusdoaimmaid viidodagas, vásihuvvon nođiin ja das maid sámi nissonat vásihit buorin veahkke- ja doarjjadoaimbidjun dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusa bealis, ovdamearkka dihtii helpendárbbu oktavuodas. Ollugiidda lea hui lossat bivdit veahki olggobealde soga.

Demeansa

Maiddá lea uhccán máhttu sámi nissoniid birra geain lea demeansa, sihke das mii guoská dávjodahkii, guorahallamii ja fuolaheapmái. dearvvašvuođabálvalusat vásihit ahte guovttegielat olbmot geain lea demeansa, máhccet iežaset álgogillii dađi mielde go dávda ovdána (Dearvvašvuođabálvalusaid plána vuorrasiid várás, Davvi Dearvvašvuohta 2019–2025). Mii diehtit ahte gulahallan lea eaktun demeansa guorahallamii ja diagnostiseremii. Vai guorahallan attáši buori vuodu rivttes diagnosa bidjamii, lea hui dehálaš ahte son gean guorahallet ja su oapmahaččat besset geavahit dan giela maid sii háliidit geavahit, ja ahte dearvvašvuođa- ja fuolahusbargit geavahit máhtolaš dulkka, jus sii eai hálddaš giela.

Dáruiduhttinproseassa váikkuhusat

Berre čielggadit mo dáruiduhttinproseassa lea váikkuhan ja ain váikkuha sihke nuorat ja boarrásat sámi nissoniid gaskavuoda dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaide. Jávohisvuodakultuvra sáhtta leat buohccisihkkarvuodačuolbman jus bálvalusain ii leat máhttu dan birra, ja danne ii leat doarvái fuomášupmi dasa mo dat váikkuha gula-hallamii.

Boazodoalu nissonat

Dat uhccánaš máhttu mii mis lea boazodoallosámiid birra, čujuha ahte dán joavkkus leat hástalusat earret eará ealáhusgiččuid ja eallinvuogi cuiggodeami oktavuodas. Mis leat muhtun diedut boazodoalu albmáid birra, muhto váilu máhttu boazodoalu sámi nissona birra.

1.7 Lávdegotti rávven doaibmajut

Lávdegotti mielas lea heivvolaš čujuhit muhtun doaibmajuiide maid oppalaš mihttu lea sámi álbmogii fuolahit vejolašvuoda oažžut buori ja dásseárvosaš dearvvašvuoda. Lávdegotti árvvoštallama vuodul dat buoridivččii sámi nissoniid dearvvašvuoda. Dasa lassin lea lávdegotti oainnu mielde dárbu čujuhit doaibmajuiide mat leat jurddašuvvon sámi álbmoga rašis joavkkuid várás. Lávdegoddi evttoha čuoovvovaš doaibmajuiid:

1.7.1 Movttiidahttit dutkat eanet sámi nissoniid dearvvašvuoda ja sámi dearvvašvuoda sohkabealeperspektiivvas

Lávdegoddi oaivvilda ahte mis lea menddo uhccán máhttu dávddaid gávndnoštumis, dás maiddá nissondávddaid, sámi nissoniin. Eanet máhttu dárbašuvvo das leat go sámi nissoniid dávddaid gávndnoštupmi, symptomat ja beaktilis dikšofálaldagat earáláganat sámi nissoniin go majoritehtaálbmoga nissoniin, ovdamearkka dihtii borasdávddat, váibmo- ja varrasuotnavigit ja gárrenviggit. Lávdegoddi oaivvilda maiddá ahte maiddá berre kártet dearvvašvuodabálvalusaid geavaheami, oažžun dihtii buoret áddejumi das guđet fáktorat dat váikkuhit dasa mo ja goas sámi nissonat váldet oktavuoda bálvalusaide. Dakkár máhttu lea dehálaš dasa vai lea vejolaš bálvalusaid gulahalama ja hábmema buorebut heivehit nissoniid dárbbuide. Lávdegoddi rávve nannet Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáža ja fágaidrastti-

deaddji proševttaid nissondearvvašvuoda ja sámi dearvvašvuoda birra sohkabealeperspektiivvas. Odasmahttojuvvon dutkan ferte leat vuodđun máhttovuđot geavada atnuiváldimii.

1.7.2 Fuolahit systematihka bargui sihkkarastimiin sámi giella- ja kulturgealbbu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas

Riikkaidgaskasaš konvenšuvnnat ja nátionála lágat deattastit ahte sámi álbmogis lea vuoigatvuhta oažžut bálvalusaddiid geain lea sámi giella- ja kulturmáhttu. Seammás daddjojuvvo dokumeanttas NAČ 2016: Váibmogiella ahte lea hástalus go dat ii čuoovvuvvo dohkálaččat. Lávdegotti mielas fertejit nátionála dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat ovttaš Sámedikkiin hábmet čielga njuolggadusaid fuolahat dihtii systematihka bargui sihkkarastimiin ahte sámi giella- ja kulturmáhttu fuolahuvvo sihke gieldda- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Sámi nissoniidda galget sihkkarastuvvot buorit ja kultursensatiiva dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid. Dan ferte erenoamážit vuoruhit bálvalusain maid erenoamáš rašis nissonat geavahit, ovdamearkka dihtii áhpehisvuoda, riegádahttin- ja mánnáoažžunfuolahusas ja go lea sáhka spesialiserjuvvon gynekologabálvalusaid fidnemii. Lávdegoddi oaivvilda ahte rievdamat sámi ássanmáliin dahket dáid fáttáid hui guoskevažžan.

Lávdegoddi oaidná dárbbu viidáseappot ovddidit ja nannet dakkár bálvalusfálaldaga mas lea erenoamášgelbbolašvuhta sámi gielas ja kultuvrras, nugo Sámi klinihkas ja Našunála sámi gealboguovddážis (NASAG:s).

1.7.3 Nannet doarjjaortnega fágaovddideami ja gealbudeami dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain sáme geavaheddjiide

Dearvvašvuodadirektoráhta hálddaša doarjjaortnega man ulbmil lea veahkkin hukset, atnuiváldit ja nannet kvalitehta dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain geavaheddjiide geain lea sámi giella- ja kulturduogaš. Gielddat, fylkkagielddat, eaktodáhtolaš ja ideála organisašuvnnat ja fitnodagat sáhttet ohcat doarjaga. Ornet doarju earret eará doaibmajuiid mat sáhttet váikkuhit innovašuvdnii ja/dahje ovddidanbargui gielddaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain sámi geavaheddjiide. Dat doarju maiddá doaibmajuiid mat háhket ja gilvet máhtu dain erenoamáš dárbbuin ja vuoi-

gatvuodain mat leat geavaheddjiin geain lea sámi giella- ja kulturduogáš dahje máhtto- ja vásáhuslonohallan gaskal fágabirrasiid mat fáallet bálvalusaid sámi álbmogii.

1.7.4 Hábmetsat nátionála doaimbaplána sámevaši vuostá, nannet nátionála ángiruššama sámevaši vuostá

Lávdegoddi lea fuolastuvvan go oaidná diedihuvvon vealaheami gávdnoštumi sámi álbmoga vuostá ja erenoamážit dan dávjodaga geažil nuorra sápmelaččaid vuostá. Lávdegoddi dohkkeha ahte leat iešguđet dávástusat vealaheapmái, muhto ollugiidda das leat negatiiva dearvvašvuodaváikkuhusat. Dakkár doaimbaplána berre fuolahit sohkabealeperspektiivva ja giedahallat guovddáš servodatsurggiid, dás maiddá dearvvašvuoda.

1.7.5 Sihkkarastit dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšofálaldaga daidda sámi buhcciide geat leat gillán veahkaválldi ja illastemiid

Veahkaválldis ja illastemiin leat duodalaš váikkuhusat gillájeaddjai. Dutkan čájeha ahte luohtamuš ja vejolašvuotta beassat veahkkeapparáhtii vuolida šielmmá veahkkeohcamii. Deaivvadit iežas gillii ja kulturáddejumiin lea dehálaš rašis dilis. Lávdegotti árvvoštallama mielde berre sihkkarastit dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšofálaldaga buhcciide geat leat gillán veahkaválldi ja illastemiid. Lávdegoddi oaivvilda ahte dán fálaldaga berre heivehit nu ahte dat maid vuh-tiiváldá oapmahaččaid.

1.7.6 Nannejuvvon heahteguovddášfálaldat sámi ássanguovllus

Ráđdehus lea čielggadišgoahtán láhkarievdadusaid ja árvvoštallagoahtán doaimbajuid nannet heahteguovddášfálaldaga kvalitehta. Fálaldat sámi álbmogii lea dan barggu dehálaš oassi. Lávdegoddi oaivvilda ahte lea dehálaš ásahtit nannejuvvon heahteguovddášfálaldaga sámi álbmogii, ja ahte dan barggu ferte hoahpuhit.

1.7.7 Ásahtit fágafierpmádaga oktiiordnen dihtii iešsorbmenestadeami sámi álbmogis

Mánnga ásašusa lea erenoamáš fuomášupmi iešsorbmenestadeapmái sámi guovlluin. Dat ásašusa leat omd. RVTS Nord ja Midt, SÁNAG, Vivat selvmordsforebygging ja NASAG. Lávdegoddi rávve ásahtit fágafierpmádaga mii sáhtta leat mielde nannemin dáid ásašusaid ovttasbarggu, ja loktet máhtu iešsorbmenčuolbmačilgehusa ja eastadeami birra sámi álbmogis.

1.7.8 Sihkkarastit ahte seksuáloahpahus fálojuvvo sámegeielaide

Mánnga eaktodáhtolaš organisašuvnna leat ráhkadan oahpponeavvuid seksuáloahpahussii mat leat jorgaluvvon sámegeielaide. Lávdegoddi rávve dearvvašvuodabálvalusaid gulahallat eaktodáhtolaš doaimmaheddjiiguin sihkkarastin dihtii ahte sámi mánáid-, nuoraid- ja joatkkaskuvlla oahppit ožžot kvalitehtasihkkarastojuvvon ja buori fálaldaga seksuáloahpahusas, maiddá sámegeilli.

2 Sáme nissunij varresvuolta ja sáme varresvuolta sjiervveperspektijvan

2.1 Álggo

Vuonan le miján akta álgoálmuk – sáme álmuk. Dán kapihttalín gæhttjá nammadus lagábut dasi mij le dárbo diehtep sáme nissunij varresvuoda, viessomdilij ja dárboj hárráj. Tematihkka gullu dasi liehket álgoálmuknissun binneplágo álmugis mij la vásedam dárojuhttemprosessav mij le vájkkudam ja vilá vájkkut sebrudakiellemav, sæbrástallamav, familjav ja varresvuodav. Nuppástuvvam ja diehtovánesvuolta giela, histávra ja kultuvra hárráj varresvuoda dievnastusájn vájkkut sáme nissunij varresvuodav vil uddnik. Nasjonála varresvuodaoajválattja le rijkajgasskasasj konvensjavnáj ja nasjonála lágaj baktu vælggogisá fállat sæmmiárvvusasj varresvuodadievnastusájt sáme álmugij. Sij galggi aj bærrájgæhttjat vaj sáme perspektijvva gávnnu varresvuoda politihkallasj dájmajn, nasjonála plánajn ja strategijajn. Sæmmi báttá diehtep sáme álmuk le moattebelak juogos mij árru miehtáj rijka, ja viessomvuoge hárráj le sieradusá sámij gaskan. Dát buktá máttijt gatjalvisájt makkár máhttovuodo milta galggá varresvuodadievnastusájt hábbmit vaj vaddá buorre varresvuodav sáme nissunijda Vuonan uddni.

2.1.1 Manen sierra kapihtal sáme nissunij varresvuoda hárráj ja sáme varresvuoda birra sjiervveperspektijvan?

Nammadus le hástaluvvam gæhttjat varresvuodav sjiervveperspektijva hárráj álgoálmugij gaskan. Moadda faktávra li vájkkudime máhttelisvuodav buorre varresvuohatj. Sihki biolávgálasj dile, viessomvuoge ja sosiála dile li ájnasa varresvuohatj. Valla aj vásadás jasskavuodas ja luohtadás sebrudagán, ja máhttelisvuodav ávddánit ja liehket nav gáktu iesj le, li ájnas faktávra. Dan hárráj ij le sáme álmugin læhkám sæmmi máhtkuvuolta buorre varresvuohatj degu ieneppláhkálmugin Vuonan. Moadda dajs varresvuoda hástalusájs ma li tjielggidum iellemannulagá harráj tjielggidusán, guoski aj sáme nissunijda. Nammadusá vuojnojs le stuorra vädne máhtudagán mij le sáme

Boaksa 2.1 Lassjes ja nanos sáme sebrudahka

«Sáme nissunij varresvuolta le ájnas dan diehti gá nissuna li njuolgga tjanástahkan mijá boahhteáiggáj. Nissuna li gudi riegádahtti dárrov ielle, lassjes ja nanos sáme sebrudahkaj. Dát dáhpáduvva fysalattjat ja fámoj baktu hukusat mijá divnaj ájnnašamos boahhteáige ressursajt: mijá mánájt. Danen dárbašip varresvuoda fáladagáv mij la hiebadum midjij ja dajda dárbojda ma li miján. Sáme nissuna árru dábalattjat guhkebun ierit varresvuoda fáladagájs. Stuoráp vädne le sáme tsaggeiednijs ja hiebadum riegádahttem fáladagájs ja mij gullup juohkusij gev ilá binnáv berusti jali vuorodi mierrediddij lunna, átsáiddij ja varresvuoda systiemajn.»

Sámedikke presidænnta Silje Karine Muotka

nissunij varresvuoda hárráj. Vaj gátsedit álgoálmukperspektijvav buoremus láhkáj, ja tjielggit dárbov ienep diehtuj, le nammadus vuojnnám ávkálatjan giehtadallat sáme nissunij varresvuodav sierra kapihttalín tjielggidusán.

2.2 Sáme sebrudagá birra

Sáme álmuk le moattebelak juogos sæmmi gá ietjá tjerdalasj juohkusa. Mij ep diede galles sámij Vuonan árru dan diehti gá ij gávnnu almulasj tjaledibme mij vuoset sáme identitietav jali duogátjav. Sáme árru miehtáj rijka, valla stuorámus sáme árronguovlo li Sáltovárij nuorttalín, Nordlándan, Rámsán ja Finnmarkon. SSB dahká statistihkajt dilij hárráj geográfalasj guovlojn ma li defineridum sáme guovllon, gáhtjodam STN-guovllon¹(1). Ádá

¹ STN-guovlo li aj Sámedikke doajmmaguovlo dárjajda ma gulluji æládusávdánibmáj.

Tabælla 2.1 Sáme giela háldadimguovlo

Rámsán ja Finnmárkon	Nordlándan	Trøndelágan
Gáivuotna/Kåfjord	Hábmer/Hamarøy	Snåase/Snåsa
Loabák/Lavangen	Aarborte/Hattfjelldal	Raarvihke/Røyrvik
Guovdageaidnu/Kautokeino		Røros/Rossen tjielte
Karášjohka/Karasjok		
Deatnu/Tana		
Unjárga/Nesseby,		
Porsáŋgu/Porsanger		
Dielddanuorri/Tjeldsund		

jakmánon 2021 lej ulmusjláhko dajn guovlojn birrusij 50 000.

Árromláhko sáme árromguovlojn le rievddamin, ja ulmusjláhko le binnum STN-guovlojn. Sivvan dasi le gá binnep máná riegáduvvi ja ulmutja jáhtáli, guodi dajt bájkijt (1). STN-guovlo li aj sáme giellaháldadimguovlo. Da giela ma ienemusát ságastuvvi Vuonan li nuorttasáme giella, julevsáme giella ja oarjelisáme giella. Bidumsáme giella, Ubmemasáme giella ja gáldásáme giella, aj gáhtjodum lulesáme giellan le ælládahttemdilen Vuonan. Divnajda gudi árru sáme giela háldadimguovlon le riektá guládallat sáme giellaj gá válddi aktijvuodav almulasj etáhtaj. Háldadimguovlo gánná sáme giella ja dárogiella libá dássásasj giela Vuonan:

2.2.1 Avtaárvvusasj varresvuoda fáldahka – giela ja kultuvrramáhtudagá árvvo

Vuonan le ulmmen læhkám vaddet hiebaduvvam dievnastusfáldagájt sáme álm mugij ieme varresvuodadievnastusáj baktu ienni gá dahkat sierra dievnastusáj jur sámijda. Dát gájbbet sáme álm muk oadtju dievnastusvaddijt gejn la sáme giella- ja kultuvrramáhtudahka. Barggo nannit sáme giella- ja kultuvrramáhtudagáv varresvuodadievnastusán le dáhpáduvvam máttijt lågijt jagijt. Uddni le Helse Nord RHFan sierra ávdásvástádusáv dámadit sierravarresvuoda dievnastusáv sáme álm mugij.

Helse Nord le aktan gálmá ietjá regionála varresvuodaásadusáj ja Sámedikkijn dahkam strategijja dokumentav Sierravarresvuoda dievnastusá sáme álm mugij. Danna tjielggiduvvi muhtem dájma ma máhtti ávdedit sierravarresvuoda dievnastusáj sáme álm mugij. Dási guosská duola dagu dádjadit ja tjielggit duov dáv dámadimvuogev ja dájmajt, vuojnet ja dádjadit aktisasj dájmajt, viedtjat diedojt symptámáj hárraj, gávnnat

vádáfaktávrájt ja alvosvuoda rájáv symptámaj ja dágástallat duov dáv oajvvadásáv tjoavddusijda (2).

Sáme kultuvrramáhtudahka gájbbet máhtov sebrudakstruktuvraj hárráj sáme álm muga lunna. Sáme stuorfámillja le árrum ja le vilá vuodon organiserimij vælgoj, rievtesvuodaj, buorij ja identitehta hárráj sáme kultuvran. Vuorrasappo árvvon aneduvvi ájnas máhttoádjagin, ja nissunijn le guovdásj roalla familjan. Lahkavuohta luonnduj le aj ájnas. Ællosujtto ja ietjá vuodoæládusá ja miella iesjbierrgimij le guovdátjin. Kultuvran le vuojnñaslasjvuolta, ássko, ja álm mukmedisijnna ájnas.

Boaksa 2.2 Dárojduhttempolitihkka

Dárojduhttempolitihkka le almulasj gielalasj ja kultuvralasj mastadimpolitihkka majt vuona oajválattja adnin sámij ja ietjá binnepláhpálm mugij gáktuj birrusij 100 jagev, 1850 jagij rájes (4). Politihka boados lij sáme álm muk hæhttuj guodet gielas, religiávnás ja ietjá ásijt ietjas kultuvras. Uddni le sámij stáhtus álgoálm mugin suoddjidum nasjonála ja rijkajgasskasasj lågajs, ja dáhkkidum Vuona stáhtta le ásaduvvam guovte álm muga ednamij nali – sámij ja dáttjaj. Guoppátjin álm mugijn le sæmme riektá ávdánahttet ietjasa kultuvrav ja sebrudakiellemav. Sturradigge nammadij jagen 2018 Duohtavuoda- ja sábadimkommisjávnaáv mij galggá guoradallat dárojduhttempolitihkav ja vierev sámij ja guojnaj/vuonasuobmelattjaj gáktuj. Mañnela li aj miehtsesuobmelattja sebrudahtedum mandáhtan. Kommisjávnaáv galggá almodit ietjas tjielggidusáv biehtsemáno 1. bieje 2023.

Máhtudahkaj duostutjit sáme álm mugav gullu aj máhtto dárojuhttempolitiikka birra sámij hárráj. Átsáidbme vuoset átsádallama dárojuhttemis ja uhtsedibme máhtta liehket ájnas gá sáme dejvadi varresvuoda- ja huksodievnastusájn (3). Duola dagu sjaddá identitehta massem, fábmogisvuohhta dádjadus oajválattjaj gáktuj ja kultuvralasj tabu sjaddi vájkkudit dialávgáv varresvuoda barggij.

2.2.2 Rámma riektá hárráj

Gá li tjárggim ILO-konvensjáváv² nr. 169 álgoálm mugij ja máddoálm mugij iesjráddijiddje stáhtajn, de li vuona oajválattja dáhkkidam sámijn le sierra sadje álgoálm mugin. Oajválattja li vælggogisá láhtjet dilev vaj sámijn le máhttelisvuohhta bisodit ja ávdedit ietjasa kultuvrav ja sebrudagáv ietjasa premissaj milta. ILO-konvensjáváv nr. 169 artihkal 25 milta galggá hábbmin ja tjadáidbme varresvuodadievnastusájs álgoálm mugij hárráj dápáduvvat álgoálm mugij ietjas ávdásvástádusá ja dárkastusá milta, nav vaj álgoálm mugaga máhtti ámastit nav buorre fysalasj ja miella hárráj varresvuoda standarav gá vejulasj. Dát le aj ANa-tjelggidus iemeálm mugij rievtesvuodaj hárráj majt ráddidus le dáhkkidam.

Sáme pasientaj rievtesvuoda le aj tjelggasit ráddjidum vuona láhkamærrádusájn. Sámeláhka § 3-5 vaddá pasientajda rievtesvuodav guládalátjit sámegiellaj gá aktijvuodav almulasj varresvuoda institusjáváv válddi. Dát riektá le aj bærrájgátseidum varresvuodaásadusáj lágan §35, 3. oasen mij javllá regionála varresvuodaásadusá galggi bærrájgæhttjat vaj ájnegis pasientaj vijdedum riektá anátjit sámegiellav sierravarresvuoda dievnastusán bærrájgehtjaduvvá, bs. Sámelága § 3-1 nr. 4 ja § 3-5. Vijdábut le reguleridum pasiennta- ja addnijievtesvuodalágan § 3-5 jut diedo pasientajda ja addnijda galggá liehket hiebadum sijá kultuvra- ja gielladuogátjij. Máhttelisvuohhta guládalatt ietjasj iednegiellaj vaddá vejulasjvuodav vaj sáme pasienta oadtju dievnastusfálaldagáj mij le buorre. Buorre guládallam le dárbulasj oaggás dievnastusájt oattjotjit.

2.3 Máhtto sáme nissunij varresvuodas

Máhtto sáme nissunij varresvuodas le vádne. Dassta boahhá gá le binná átsáduvvam, ja dat mij

² Rijkajgasskasasj barggijorganisasjávávna, ILO, le muhtem AN-byráa mij barggá ássij ma guoski bargojda.

gávnnu le ávdep ájgijs. Manemus varresvuoda- ja iellemdilleguoradallam, SAMINOR, mij le ájnas diehtogáldo varresvuoda ja viessomdile hárráj sáme álm mugaga gáktuj, tjadáduváj jagijn 2012–2014. Guoradallam tjadáduvvá guovlojn gánná le sihke sáme ja dáttja.

Ietjá hásstalus le gá ij la loahpe registrerit tjerdalasjvuodav nasjonála regisstarijn. Máhttelis le dássju diedoijt tjoahkkit sierrahábbmidum guoradallamij baktu, ma li dagádum dajna ulmijn vaddet diedoijt sierra sáme álm mugaga birra ja moattetjerdalasj álm mugaga birra dábálattjat. SAMINORan li dan diehti 11 gatjálvisá giela, tjerdalasj duogátja ja ietjastis defineridum gulluvasjvuodas. Gatjálvisá vaddi máhttelisvuodav juohket oasseváldijit sáme ja dáttja juohkusijda, sjiervijda ja dákkarij hárráj. Máhtto mij referiduvvá dán kapihttalín, le viettjadum Sáme varresvuoda dutkama guovdátjis Rámsá universitiehtas, ja aj ietjá dutkamijs ja guoradallamijs.

2.3.1 Varresvuoda- ja huksodievnastusáj adno

Sáme álm mug adná varresvuoda dievnastusájt sáemmi álov gá ienepláhkoálm mug (3). Duola degu vuoset guoradallam (5) jut varresvuoda adno sáme suohkanijn le badjelasj rjika gasskamiere, valla ij la ienep gá dáttja suohkanijn sáemmi geografalasj guovlojn. Muhtem ietjá guoradallam vuoset sieradus le álm mugij gaskan sáme ja dáttja giellasuohkanijn mij gullu sievedusájda sierravarresvuoda dievnastusájda somahtalasj vájvij hárráj. Gávnni galla sieradusájt suohkanij sisbielen, doarrás sáme jali dáttja duogátjis (6). Dábálattjat ienep nissuna gá álm má sieveduvvin sierravarresvuoda dievnastussaj, mij la sáemmi gá tendænsa ienemus oases almmugis. Muhtem guoradallam dudalasjvuodas suohkanij dávterdievnastusás guovlojn gánná sáme ja dáttja árru vuoset sámegiellak pasienta lidjin binnebut dudálattja dievnastusájn gá dáttja (7, 8).

VAT 2016: 8 Vájmogiella tjelggidusán lij mårástibme gá lij binnát hiebadum adnet sámegiellav dábálattjat, ja állagasj oarjjelij- ja julevsáme giella- ja kultuvrradádjadussaj varresvuoda- ja huksodievnastusán. Gávnnuji muhtem girjala-sjvuohhta gánná dagástalli jut sáme álm mugin máhtta adnet ietjá vuojnov ja dádjadusáv varresvuodas, skihpudagás ja sujtos gá ienepláhko álm mug (9, 10). Tsuojjgiduvvá huoman ahte vierttip liehket várrogisá várudit dát gullu divna sámijda (3, 11, 12).

Boaksa 2.3 Oatsodibme iesselisvuodan

«Masset mánás dássju 30 tijma riegádahttema maŋŋela buktá surgov mij tjuovvu álles iellemav. Máj massijma vuostasriedum niejdav Stinev jagen 2001. Sujna li sjattalvis uhtsep vuoŋŋamin, majt ettjin ájtsa iesselisvuoda ájge. Oattjojma dábálasj fálaldagáv gátsedit dilev, valla mujna lij alla symfyse-fundus mihtto, ja lidjiv dáktára lunna viehka moaddi dajna gá labot binnebut labudij tjoajven. Gatjálvisáv de oadtjuv gáktu máhttiv diehtet ilá binnáv labudij dajna gá vuostasj bale galggiv riegádahttet, valla ittjiv oattjo ádá ultrajiednaguoradallamav.

Moaddi lav ájadallam jus galggiv liehket ienebut hielle dajna muodástuhttemijn majt dábddiv. Jus lidjiv tjerrot ja luodjot, de soajttá lijma oadtjot fálaldagáv sierra ultrajiednaj ja die-dojt dan birra árabut.

Dáv gávnin dárkestattijn gá máná galgaj riegádit, ja Stinev guoktánahttin tjeássártjuohpa-dusájn. Mij oattjojma diedov nievres dile birra, ja vierttijma de mierredit jus máná galgaj respira-távrás ierit váldeduvvat. Oattjojma ájgev hivva-sav váldet, ja máhttelisvuodav hiehtegástadi-bmáj. Skihppijviesobáhppa dagáj nav buoragit majt máhtij, ja gæhttalij vieledit mijá sáme duogátjij. Divna bargge riegádahtteminten-sijvan dahkin dav mij lij máhttelis vaj besajma hivástahitet. Ájnas lij aj gá dáktára ja skihp-pijsuittára suorjijjin aktan mijájn.

Maŋŋela lav vájvástuvvam ájadusáj siváv gávnnat manen Stine jámij.

Ájadusá obduksjavná hárráj majt dahkin vájvet aj mov. Sáme li ájgij tjadá vásedam iehpe-tihkalasj dutkamav. Máj vattijma juo skihppij-

vieson diedov máj en sidá orgánajt rubmahis gádodit jali en ga sidá da aneduvvi ietjá ájggo-mussaj jus máj ællin ietja dáhkkidam dav. Mán sihtiv máná hávddáduvvá álles rubmahijn sámij ájadusáj milta gá mij dáhpáduvvá jábmema maŋŋela. Oadtjuv vásstádusáv fylkadáktáris ja dat lij buorre.

Maŋep iesselisvuodan oattjojma fálaldagáv genetikhalasj bagádallamij, valla bagádallamsá-gastallam sjattaj esski giehttjit iesselisvuoda mánon. Dan aktijvuodan átsádalájma stuorfa-millja iehpedij genetikhalasj guoradallamav ja diedojt skihpudagáj hárráj juohket. Soajttá boahdá átsádallamijs maŋep værárdadoaros, valla soajttá aj gá iehpedin masi dá diedo galggin buorren liehket. Gá genetikkkárijn ságastalájma tsuojggiduvaj munnuv sáme duogásj. Gatjádij gá guláj bádijsa sæmme bájkátjis jus munnun lij berajvuolta mij máhtij hástalusájt buktet. Unugus gatjálvis gá genetikkkár giednaguora-dallamijs iesj vuoŋŋij munnun ij lim berajvuolta. Mijájn sámijn le ham buorre diedo berajvuoda hárráj. Muv mielas ittjij jur dát ássje giehtadalá-duvá nav buoragit.

Maŋemus iesselisvuodan le UNN ja varres-vuoda dievnastus dahkam buorre bargov gá huksin munnuv ja mánájt buoremus láhkáj ja sierra dárkestimij. Dat mij la læhkám sierra-láhkáj ájnas le oatsodimfálaldahka iesselisvuodan tsaggeiednijs psykiatrilasj joarkkaåhpajn. Sij li árrum ájnnasa dajna gá lijma vuorbálettja ja oattjojma guokta virmmelis máná maŋŋel gá massijma vuostasjriegáduvvamav.»

2.3.2 Fysalásj varresvuolta

Dutkam vuonet binná sieradusáv sáme álmuga ja ienepláhkoálmuga gaskan mij gullu vuorde-uvvam viessomájjgáj, varresvuodadilláj ja skih-pudagájda. Muhtem átsádibme vuonet sáme álmuga skihpudakgáván ij la heva sieradus dáttja álmugis (11). Lågo SAMINOR-guoradallamis vuosedi smávva sieradusájt gáktu sáme álmuk árvustallá ietjas varresvuodav, buolta ienepláhko álmuga (13). Dajt varresvuoda sieradusájt majt vuoŋŋná álgoálmugij ja ienepláhko álmugij gaskan ietjá lándajn ij gávna Vuonan. Dát boahdá

dat viehka buorre sosioøkonomalásj diles mij le sáme álmugin Vuonan dálla (11).

Sæmme báttá diehtep li viehka stuorra ájnegis ja bájkálasj giella, kultuvralasj ja æládus varia-sjavná sámij gaskan (3). Dássta le vuordedahtte gávnnuji sieradusá varresvuoda hárráj duon dán juohkusa gaskan sáme álmugin, valla dan hárráj li binná diedo. Nissuna sáme rabddabielsuohka-nijn riegádahtti gasskamærráj ienep mánájt gá nis-suna dábálettjat Vuonan. Nissunijn ma li stádaj jáh-tám, li binnep máná gá dajn gudi sáme guovlojn árru (14). Mij ep diede jus li ietjá hástalusá iesse-lisvuodan, riegádahttemin ja riegádahttema

maŋŋela sáme nissunijda, valla ságastaládijn manno guhkkudagás riegádahttem bájkijda li muhtema bajedam dav sáme pespektijvan (15). Ælla ga nav állo diedo mij gulluji vájves báktjasijda sáme nissunijn, valla ienep oasse sáme nissunijs giehttu tjoajvve- ja vuollevájmmo báktjatjijs buoh-tastahtedijn rivggojt (16).

2.3.3 Psykalasj varresvuohta

Guoradallam psykalasj vájvijs sámij gaskan vaddá moattebelak gáváv mij vuonet jáhkedahte li viehka stuorra sieradusá sáme álmuga gaskan. Muhtem guoradallam vuonet jut sámijn gudi árru guovddaguovlojn, le buorep psykalasj varresvuohta gá dajn gudi árru guovlojn gánná sáme li binneplágon (17).

Sæmmi báttá vuonet muhten dutkam mij la ællosámij guoradallam viehka raddásav varresvuođa, rudáj ja ja sebrudagá hárráj danen gá li æládusrijo, rievtesvuodaj rahtjama ja rahtjama guohtomij hárráj. Dæddo viessomvuoge hárráj dábddu moaddásijda raddásin, ja moattes nuorajs massi dárrov boahhteájggáj (18–20). Dát vuonet muhtem hásstalusájda psykalasj varresvuođa nádijs dan juohkusin. Gávnnuji muhtem diedo álmuj hárráj boatsojæládusán, valla miján le binná diedo viessomdili ja varresvuođa hárráj sáme nissunijda ællosujton.

Átsådime psykalasj vájvij hárráj nuorra sámij gaskan vuonet ælla stuorra sieradusá sáme ja dáttja oahppij gaskan (17, 21). Muhtem guoradallam vuonet nuorra sáme næjtsojn le ienep symptåma hájesvuoda, depresjavná, goavggásvuoda ja diertjestime hárráj gá sáme báhtjain (22). Ienemusá diededi hájesvuoda birra, ja dan maŋŋela diertjestime. Sæmmi báttá diededi sáme nuora iesjdábdo ja viessomdudålasjvuoda birra mij la dábålasj dåsen (22).

Boaksa 2.4 Amatheas fålaldahka sáme nissunijda

Amatheas le muhtem álkkep varresvuođa dievnastus mij le lassen almulasj fålaldahkaj nissunijda ávddåla ja maŋŋela tsuovgganime. Vaj nannit fålaldagáv sáme nissunijda fállå Amatheas ietjas dievnastusáj persåvnajs gænna le sáme kultuvrradådjadus ja nuorttasåmegiela giellamáhtudahka. Divna viehkenævo li aj nuorttasåmegiallaj.

2.3.4 Iesjsårmmim dåmadimvuohke sáme álmuga gaskan

Iesjsårmmim le sjaddam álmukvarresvuođa gås-sjelisvuohta álgoálmugij gaskan Arktissan. Sámij guovlojn le dåhpådus suojmma lassånám (23), valla muhtem juohkusijn sámij gaskan le iesjsårmmim gåssjelisvuohtan mij le lassånám.

Muhtem guoradallam (1970–1998) vuosedij sámijn Nuortta-Vuonan lij vehi stuoråp vådå iesjsårmmimis gå ietjå álmugijn (24). Guoradallam vuonet tjelgga sieradusáj sáme álmuga gaskan, mij gullu iesjsårmmim dåmadimvuohkáj ja álldarij, sjiervijda ja årrombåjkijda. Lej viehka lassånám iesjsårmmim álmuj gaskan gudi årrun sáme guovddaguovlojn. Sihki sáme álmujda ja nissunijda lij alep jåbmemlåhko iesjsårmmima baktu nuorap åldarjuohkusijn (15–24 år) (24). Dutke le tsuojggim jut sij gudi lidjin ællosujton ja lidjin vasedam nuppåstimev ja årrun oarjelsåmij guovlojn lej alep vådå iesjsårmmima hárráj (25). Muhtem guoradallam sáme guovlojs Vuonan gåvnaj jut iesjsårmmimav sámij gaskan máhttå tjadnat sámij dillåj binneplåhko álmugin ja álgoálmugin Vuonan, ja tjanåduvvat raddásijda mij tjuovvu histåvrålasj tjårråsijs (26). Dårojduhttem, nuppåstibme indivijda dåsen ja struktuvra dåsen ieneplåhko álmugis, ja duodden gasskasaj nuppåstibme, aneduvvi sivvafaktåvrrån.

2.4 Nuppåstibme

Sámij ja nasjonåla minoritiehtaj rievtesvuođa li årrum ienemuså nannusa álmuga gaskan. Sæmmi báttå li moaddåsijn binnå diedo sámij ja nasjonåla minoritiehtaj hárráj, ja nievres ja gådålis guotto daj juohkusij hárráj li viehka oablum (27).

Moadda guoradallama vuosedi sáme våsedu nuppåstimev (28–32). Muhtem guoradallamin diedet bielle informåntajs gudi li «tjanådum såmevuohtaj³» jut sij lidjin vasedam juokkirak nuppåstimev (28). Dajs gudi ietjasa såbmen adni, valla e ietjasa såmåsta, diedet gålmadis sij li nuppåstuvvam. Oassålasstijda gænna ij lim sáme duogåsj lej låhko 4 prosentå. Tjerdalasj duogåsj nammaduvvå stuoråmus sivvan nuppåstibmáj, valla aj nuppåstibme sjierve hárráj ja nuppåstibme geografalasj gulluvåsjvuoda hárráj, lej dåbålabbo sámij gaskan gå ietjå oassålasstij gaskan (28).

³ Sijån gænna le sáme tjerdalasj duogåsj, såmasti sijdaniså ja adni ietjasa såbmen.

Boaksa 2.5 Ideálla liehket gievrran

Dábálatjtat le iesj rijbbat ja ij liehket noaden iehtjádijda læhkám ájnas sáme kultuvran, ja vilá le ájnas. Moaddásijda sáme nissunijs le ideálla liehket gievrra, gierddat álov ja ij liehket rasjes ulmutjin. Ja álmájideállaj le tjanádum vuorddemusá liehket gievrran ja rijbadit hásstalusáj (39). Dát guosská aj varresvuohta ja huvso guládallamij gáktuj. Muhtem guoradallam gánná átsádi sáme dádjadusáv mij gullu varresvuohtaj ja skihpudahkaj, vuoset «hukso boahhtá lagámusájs, vani gatjádik viehkes jali fáldaldagás. Lahkavuoha ja sjávodisvuohta aneduvvá buorre ja hiebalgis guládallamin, mij suoddji ietjasa ja iehtjádij dábdot ja nanosvuodav (10). Dát la aj giehtodum degu muhtem sjávodisvuoda kultuvrran (40)

Gávnnu aj nuppástibme duot dát juohkuis sáme álmuga gaskan. Muhtem guoradallam «Nordens velferdssenter» baktu vuoset ulmutja gæna le doajmmahæbodibme ja sáme duogásj li vásedam ienep givsedimev ja vahágahttemav gá iehtjáda, ja sáme nissuna doajmmahæbodimij lidjin ienebut guoskadaládum gá álmma (33).

Nuppástibme máhtta buktet nievres báhtusijt varresvuoda hárráj ájneggattjada. Átsádalle tsuojg-giji nuppástibme le vaddám nievrep fysalasj ja psykalasj varresvuodav sáme álmuga gaskan (34–36) Hansen (2011) nammát moattes sámij átsádalli lásep diertjestimev ja hájesvuodav nuppástime baktu. Muhtem guoradallam vuosedij sáme nuora gudi nuppástimev vásedim, vájvástuvvin ienebut balujn, hájesvuodaj ja ulmutjahttemváttesvuodaj (21). Nievrep vájkkudusá gá li tjerdalasj nuppástimev ja nálsodimev vásedam máhtti liehket aktuvuoda dábdodo, uhtsedibme ja iebesvuodadábodo (22).

2.4.1 Váseduvvam nuppástibme sáme nuoraj gaskan

Sáme nuora diededi ienep váseduvvam givsedimev ja nuppástimev gá dáttja nuora (22, 37, 38). Nievrep báhtusa gá li nuppástimev vásedam le duola dagu ietjasa vuojnemahttasin dábdodát, álgodibme ja uhtsedibme, aktuvuoha, ietjalágá-sjuvuohta, skábmo ja iebesvuodadábodo. Mastadimes ja kultuvralasj sieradimes le aj nievrep vájkkudusá psykalasj varresvuohtaj. Sæmme báttá

diehtep sáme giellamáhtudahka ja oassálasstem kultuvralasj dájmaida suoddji balo ja hájesvuoda vuosttij (21, 38). Ádsap guoradallamin giehttu sáme nuora siján li duo dá vásedime mij gullu nuppástibmáj, givsedibmáj, næhttanálsodibmáj ja vássjás moalggemijda (22). Sæmme báttá le divnajn da átsádallama jut sij li vásedam nuppástimev ietjasa sáme identitiehta diehti, ja dav li vásedam duon dán arienan degu skávlán, bájkálasj sebrudagán ja internehtan (22).

2.5 Vahágahttem ja illastibme sáme sebrudagán

Vahágahttem ja illastibme nissunij vuosttij le viehka stuorra sivvan varresvuoda vájvijda ja stuorra sebrudakgássjelisvuohtaj Vuonan. Gávnnu binná diedo vahágahttema hárráj sáme sebrudagán. Diedo ma gávnnu vuosedi sáme nissunijn le stuoráp vádá vahágahttemij boadádallat gá nissunijda ienep láhkoálm mugis (41–43).

Sáme nissuna diededi ienebut fysalasj, psykalasj ja seksuála vahágahttema birra gá rivggo sæmme geografalasj guovlon (43). Sáme nissunijs diededin 49 prosentá sij lidjin vahágahttemav vásedam, ja 35 prosentá rivggojs. 22 prosentá sáme nissunijs diededin sij lidjin vásedam seksuála vahágahttemav, madin rivggoj gaskan lij 16 prosænnta. Moattes aj sámij javllin vahágahtte lij amás sidjij, buohtastahtedum ienep láhkoálm-

Boaksa 2.6 Divtasvuona ássje

Biehtsemáno jagen 2016 diededin moattes gáktu sij lidjin vásedam alvos seksuála illastimev máttijt jagijt Divtasvuona suohkanin. Politija le mañela ilmodam 151 illastimássje, lágev ássje familljavahágahttemis, ájttemis ja diededimvælggo boarkkomis Divtasvuona suohkanin, tjoahkkáj 82 vaháguvve ja 92 gáddaliddje. Moatten ássjen lidjin vierredahkke ja vaháguvve lahkalahá (45, 46). Sihki átsádibme, Divtasvuona ássje ja subttasá sáme vaháguvvijs le buktám stuoráp berustimev ássje hárráj, duola dagu nasjonála oajválattjajs, Sámedikke, Vuona nasjonála institusjavnás almasjrievtesvuoda hárráj (NIM), Sáme nasjonála máhtudakguovdátjis – psykalasj varresvuoda suodjalimes ja gárevvuodas (SANKS) ja ietjá sáme berustiddje organisa-sjavnájs.

Boaksa 2.7 Rahtjamus vahágahttema ja illastime vuosstij sáme sebrudagán

Friddjavuodan vahágahttemis – Ráddidusá doajmmapládna duostutjit ja vuosteldittjat vahágahttemav ja illastimev lahkalaháj gaskan 2021–2024 le duostodibme ja vuosteldibme vahágahttemis ja illastimes sáme sebrudagán sierra ratjástibme. Dánna tsoojggiduvvá dárbo le ienep átsádibmáj, nannusap ratjástibme dievnastusá máhtudagás sáme giela, kultuvra ja sebrudakdile hárráj, ja duodden nannit máhtukvuodav ja ávkástallamav dievnastusájn (48).

mugis. Iellemannulak perspektijvan li aj sáme nissuna sierraláhkáj vahágahttemav vásedam. Stuuráp oasse sáme nissunijs, 13 prosænnta le vahágahttemav vásedam sihke mánnávuodan ja állesjattugin gá buohtastahtá rivggoj, gánná oasse le 7 prosentta (44).

Hansen ja Skaar (22) tsoojggiba ulmuttjida sáme duogátijn le stuuráp vada boadadallat vahágahttemij, sihki fysalattjat, psykalattjat ja seksuála vahágahttemij mánnávuodan. Gávnadijga stuurfamillja ja lahka berajvuolta doajmma degu hiere-

dussan ja vahágahttema ja illastime e dan diehti diededuvá. Badjelasj bielle diedediddjijs guoradalamin subtsastin sij lidjin vásedam vahágahttemav dábdot hárráj viessomájgenis. Birrusij akta nælljásijs lidjin vásedam fysalassj vahágahttemav, madin birrusij 30 prosænnta diededij lidjin vásedam seksuála illastimev. Ienemus oasse dajs gudi diededin lidjin næjtso. Siján gudi diededin vahágahttemav ja illastimev mánnávuodan lej gálmma gierde stuuráp vada oadtjot psykalassj varresvuoda vájviht gá dajn gudi ællim vahágahttemav vásedam (47).

2.5.1 Varresvuoda báhtusa vahágahttemis

Vadán le psykalassj varresvuoda vájviht oadtjot gá le vásedam vahágahttemav mánnávuodan ja aj állesjattugin. Hájesvuolta ja mañnetjares raddása tjuovvu álu dassta (49). Le aj aktijvuolta varresvuoda vájviht ja dassta gá le vásedam guojmmevahágahttemav. Vijdábut li gávnnam jut sij gudi li vásedam sihke vahágahttemav mánnávuodan ja guojmmevahágahttemav, siján li stuuráp psykalassj varresvuodaváje gá dajn gudi diededi guojmmevahágahttemav ja vahágahttemav mánnávuodan (50).

Vádnun átsádibme sivájda ja báhtusijda vahágahttemis ja illastimes sáme sebrudagán (48, 51). Mij boahá ávddán gá li ságádahttam barggijht viehkkedájmajn ja politijajn dajn guovlojn gánná sáme árru, vuosedi átsádiddje vánes kultuvrramáhtudahkaj dievnastusán, ja gávvidi smávep

Boaksa 2.8 Nissunjiedna

«Mán vásediv illastimev gassko lågenanjagij sinna Divtasvuonan. Mán ittjiv varresvuoda ásadusás vehkev oattjo, valla lidjiv aktu máttijht jagijht. Ájnna gesi subtsastiv lej muhtem ráddnaj. Muhtem jahke mañnela oadtjuv diehtet álmáj lij sæmme dahkam ietjá næjttsuj, ja de mierredim diededit vaj ássjev nannit suv vuosstij. Ittjiv mán giehto dáv ietjam æjgádjida dalloj – ij la dáhpen dajt ságastit sáme kultuvran. Vájku lidjiv álmáv diededam, de ittjiv varresvuoda ásadusájn aktijvuodav oattjo. Báhtit ienni vuorrasap álmma hállduj, ja mán vuojnáv ienep nuorra næjtso báhtit vahágahtte dilláj illastimij mañnela. Álgon dábduduj buorren gá muhtema huksin muv, valla mañenagi báhtiv garra dárkastusá vuolláj. Dárkastibme muv rudáj badjel, varresvuoda, ja árromsaje. Gæhttjalij agev balldet muv viehkev ádnomis, valla vijmak áhtsiv mán viehkev.

Árrum lav giehtadallij lunna gænna ij la kultuvrradádjadus, ja sijás ij le viehke. Giehtadalle vuorddá dássju galgav giehttogoahet, valla nav ij le luondulasj sáme kultuvran. Munji lij dárbo jåhtuj boahet. Oadtjuv vijmak giehtadallev gænna lij dádjádus sáme kultuvras. Sån ij lim iesj sábmme, valla lij oadtjum áhpadasáv ja váldij mañen sáme bielev giehtadaládjijn. Viehken lij munji gá ittjiv agev dárbahta tjielggit divna sáme kultuvra hárráj. Mán lidjiv sujto vuolen gá álmáj lij riektán. Dalloj átsáj giehtadalle tjierrgis sáme musihkav majt aktan gulldalijma, ja sån gáhtjot muv viedtjat fámov ietjam ájttegijs.

Dat mij le ájnnaamos le næjtso gudi li illastimev vásedam, báhtit varresvuoda ásadusáj huksuj árrat, ja dakkirij gejna la kultuvrradádjadus. Uddni mujna gævva viehka buoragit.»

Boaksa 2.9 Sáme lagámusá

Sáme lagámusájn li aj hástalusá duostoduvvat buorre vuogijn varresvuoda- ja huksodievnastusán barggij vánes giella- ja kultuvrradádjadusá diehti (52). Muhttijn li sáme lagámusá læhkám dálkkán dievnastusá æjvvalimen, juoga mij dábddu vájvven (53). Larsen (54) le aj tsuojggim gávnnuui muhtem sierra hástalusá gá lagámusá ja varresvuoda bargge æjvvali demensa sujton, ja dát dáhpaduvvá suohkanijn gánná li sihke dáro ja sáme viesáda.

bájkálasj birrasijt gánná «divna dábddi divnajt» hásttaliddjen (51). Binná áskeldibme stuorsebrudahkaj dárojuhttempolitihka diehti nammaduvvá aj. Ájnas dárbo ma nammaduvvi le buorep guládallam ja stuoráp luohátadus daj gaskan gudi vahágahttemis guoskadalli ja viehkkedájmaj, ja jut bargge dievnastusán vierttiji duosstat giehtadallat tabu ja hielles ássjijt, ja vuojnni dárbov ienebut aktan barggat ja diedoijt juogadit.

2.6 Nammadusá árvustallama

Tjoahkken árvustallá nammadus jut gávnnuui stuorra vánesvuoda máhton sáme nissunvarresvuoda hárráj. Állo átsádimes le ávdutjis, ja dárbbu le ádá átsádibmáj sáme varresvuoda dile hárráj. Dási gullu sihke guoradallama ma tjielggiji sáme nissunij varresvuodav ja viessomdilev, ja sijá anov ja vásádusájt varresvuoda- ja huksodievnastusá aktijvuodan. Girjálásjuohta mij aneduvvá dán kapihttala hárráj, vuoset sieradásáda sáme álmugin, ja sáme álmuga dilijda ma li rievddamin. Nammadusá mielas bierru ienebut vieleduvvat varresvuoda- ja huksopolitihkkaj sáme álmuga gáktuj. Duola degu máhtti rievddama árromminsstarin sáme álmugin buktet rievddamijt mij gullu avtaárvvusasj varresvuodadievnastusájda sáme nissunij hárráj, ja ienep suohkana vierttiji nannit ietjasa máhtudagáv sáme giela ja kultuvra hárráj, vaj sjaddá buorre dienastusfálaldahka. Nammadusá mielas vierttiji da varresvuodadievnastusá gánná li máhto sáme sebrudagáj, sáme gielaj, kultuvra ja histávrrá hárráj nanniduvvat. Nammadus sihtá nammadit muhtem suorgijt gánná sijá mielas le ájnnasamos lasedit máhtov.

Vahágahttem ja illastibme

Binná máhttoduogásj le vahágahttema ja illastime siváj ja báhtusij hárráj sáme sebrudagájn. Dát boahdá aj ávdđán ráddidusá doajmmaplánan vahá-

Boaksa 2.10 Dievnastusfálaldahka sierramáhtudagájn sámegiela ja kultuvra hárráj

Uddni gávnnu dievnastusfálaldahka sierramáhtudagájn sámegiela ja kultuvra hárráj.

Sámi klinihkka fálla sierravarresvuoda dievnastusáv somatihkan, psykalasj varresvuodan ja gárevvuodan sáme álmugij. Sámi klinihkka barggá ávdedittjat, ávdđánahtátijt ja sihkarastátijt avtaárvvusasj sierravarresvuoda dievnastusájt sáme álmugij. Klinihkan le sierradávterguovdásj Karasjogán mij fálla guoradallamav ja giehtadallamav somatihkan.

Sáme nasjonála máhtudakdievnastus – psykalasj varresvuodasuodjalibme ja gárev SANKS PHV/TSB fálla guoradallamav ja giehtadallamav psykalasj varresvuodan ja gárevvuodan. Dánna gávnnu aj sierra FoU-avtadahka (átsádibme ja guoradallam) mij barggá ávdedittjat, ávdđánahtátijt ja sihkarastátijt avtaárvvusasj dievnastusájt psykalasj varresvuodasuodjalib-

men ja gárevvuodan sáme álmugij. Máhto ja ávdđánahttema gaskostime baktu ádá dutkamis le ulmme oadtjot ienep máhtudagáv sámij dárbos gielalasj ja kultuvralasj hiebadum diagnostihkkaj ja giehtadallamij.

Nasjonála sáme máhtudakguovdátjin (NASAK) le ulmme nannit kvalitehtav dievnastusá bargujn sáme mánáj, állessjattugij ja familjaj hárráj, ja avtaárvvusasj fálaldagáv sáme álmugij divna sáme árromguovlojn. Máhtudakguovdásj le vijdedibme Regionála sáme máhtudakguovdátjis (RESAK) ja vuododuváj jagen 2021. Guovdátjin le ávdásvástádus áhpadibmáj ja bagádallamij suohkanij ja stáhtalasj mánájsuodjalibmáj, familljasuodjalibmáj ja hiehteguovdásj fálaldahkaj. Guovdásj aj ávdđánahtta máhtov ja vaddá fágalasj lájddis-tagáv dievnastusájn.

gahttema hárráj (48). Nammadus árvustallá dav duodalattjan ja tsuojggi ienep máhtto le gájbbá-dussan máhttelisvuohtaj buorre ja avtaárvvusasj varresvuohtaj sáme nissunij hárráj. Ájnas dættodit jut sáme nissuna ælla avta duogátjis, sijn li ietjanisá sierra giella- ja kultuvrraduogátja ja sierra dárbo.

Sáme lagámusá

Miján li binná diedo sáme nissunij rállas huv-sulattjan skihpudagáj hárráj familjan ja lagámusáj gaskan. Dát gullu hüksobargoj stuorruahkaj, vásedum raddásijda ja majt sáme nissuna átsádalli buorre viehke- ja doarjjadoajmman varresvuoda- ja huksodievnastusás, duola dagu dárbbbo giehpedibmáj. Adnot viehkev iehtjádijs gá berrahijs le gássjel moaddásijda.

Demænssa

Vijdábut li binná diedo sáme nissunij birra gænna le demænssa, sihke mij dáhpáduvvá, guoradallamijda ja sujttuj. Varresvuodadievnastus átsádallá guovtegielak ulmutja demensajn máhttsi ietjasa ieme giellaj majenagi gá skihpuhka ávdán (Pládna varresvuoda dievnastusájda boarrásij gáktuj, Helse Nord 2019–2025). Mij diehtep buorre guládallam le gájbbádussan gá guoradallá ja diagnostiseri demensav. Vaj guoradallam galggá vad-det buorre vuodov gá diagnávsáv galggá dahkat, le ájnas jut persávnna gev guoradalli ja lagámusá bessi adnet dav gielav majt sihti, ja vaj varresvuoda- ja huksobargge adni dágálasj dálkáv, jus e ietja gielav máhte.

Dárojuhttemprosessa báhtusa

Gáktu dárojuhttemprosæssa le vájkkudam ja vilá vájkkut nuorap ja vuorrasap sáme nissunij dilev varresvuoda- ja huksodievnastusá gáktuj, bierru guoradaláduvvat. Sjávodisvuodakultuvrra máhtta liehket pasientaj sihkarastemvuoda gássjelisvuohta jus dievnastusán ælla diedo dan hárráj, ja danen ælla nuohkásit vuojnnemin gáktu dat vájkkut guládallamij.

Nissuna ællosujton

Da binná diedo ma gávnnuji sámij birra ællosujton, subtsas dát le juogos mij váset hásstalusájt duola degu mij gullu æládusrijdojda ja viessomvuoge hárráj. Miján li vehi diedo álmáj hárráj ællosujton, valla diedo nissunij hárráj ællosujton vádnuni.

2.7 Nammadusá oajvvaduvvam dájma

Nammadus gávnna hiebalgissan vuosedit muh-tem dájmajda dábálasj ártngijda gánná le ulmme bærrággæhttjat máhttelisvuodav buorre ja avtaárvvusasj varresvuohtaj sáme álmuga gáktuj. Nammadusá árvustallamis sjaddá dat lápptit sáme nissunij varresvuodav. Duodden le nammadusá oajvvel vuosedit dájmajda ma li hiebadum rasjes juohkusijda sáme álmuga gaskan. Nammadus oajvvat tjuovvovasj dájmajt:

2.7.1 Árvusmahttet ienep dutkamij sáme nissunij varresvuohtaj ja sáme varresvuohtaj sjiervveperspektijvan

Nammadusá mielas le ilá binná máhtto skihpu-dagáj hárráj, dási gulluji aj nissunijskihpu-dagá, sáme nissunij gaskan. Dárbbbo le ienep máhttut jus skihpu-dagá, symtáma ja dábmaris sujttofálaldagá sáme nissunij gaskan le ietjalágátja gá ienepláhko-álmuga nissunij gaskan, duola dagu bår-redávdda, tsáhke- ja varrevárrevájve ja gárevvájve. Nammadusá mielas bierru varresvuodaano guoradaláduvvat, vaj oadtjot vjdep dádjadusáv makkir faktávra ma vajkkudi gáktu ja goassa sáme nissuna guládalli dievnastusáj. Dakkár máhtto le ávkálasj vaj guládallam ja hábbmim dievnastusájs ienebut máhtta hiebaduvvat nissunij dárbojda. Nammadus oajvvat nannit Sáme varresvuoda guovdátjav ja nannit doaresfágalasj prosjevtajt nissunvarresvuoda ja sáme varresvuoda hárráj sjiervveperspektijvan. Ádásmahtedum átsádibme viertti liehket vuodon gá doajmmaj biedjá máhttut tjanádum praksisav.

2.7.2 Bærrággæhttjat systemstihkav gá le tjárggimin sáme giella- ja kultuvrramáhtudagáv varresvuoda- ja huksodievnastusán

Rijkajgasskasasj konvensjávna ja nasjonála lága vuosedit jut sáme álmugin le riektá guládallat dievnastiddij gænna le sáme giella- ja kultuvrramáhtudahka. Sæmme báttá tsuojggiduvvá VAT 2016: 18 Vájmogiella jut dát le hásstalussan gá dat rievtesvuohta ij nuoges buoragit dájma. Nammadusá mielas le dárbulasj vaj nasjonála varresvuoda- ja huksuoajválattja aktan sámedikkijn dahki tjelgga njuolgadusájt systematihkaj gá li barggamin tjárggit sáme giella- ja kultuvrramáhtudagáv vaj bærrággæhtjaduvvá sihki suohkana- ja sierravarresvuodadievnastusán. Sáme nissuna galggi sihkarasteduvvat buorre ja kultuvrrahielle varresvuoda- ja huksodievnastusájt. Dát viertti

sierraláhkáj vuoroduvvat dievnastusájn gánná iejvvi rasjes nissunijt, duola dagu iesselis-, riegá-dahttemsuhton ja gá le dárbbu sierra gynekolávgá-lasj dievnastusájda. Nammadusá mielas dahki dav tiematihkav ájggeguovddelissan gá sáme árrom-dábe li rievddamin.

Nammadus vuojnná dárbov ávddánahttet ja nannit dievnastusfálaldagáv gánná le sierremáhtu-dahka sáme giela ja kultuvra hárráj, duola degu Sámi klinihkka ja Nasjonála sáme máhtudak-guovdásj (NASAK).

2.7.3 Nannit doarjjaárrnigav fáhkaávdánahttema ja máhtudaklápptima hárráj varresvuoda- ja huksodievnastusán sáme addnijda

Varresvuodadirektoráhtta háldat doarjjaárrnigav gánná le ulmme tsieggit, doajmmaj biedjat ja nannit kvalítiehtav varresvuoda- ja huksodievnastusán addnijda gænna le sáme giella- ja kultuvrraduogásj. Suohkana, fylkasuohkana, luojvoj bargge ja luojvoj organisasjávna ja vidnudagá máhtti áhtsát dárjav. Árdnik doarjju dájmat ma bukti innovasjávna ja/jali ávddánahttem bargov suohkanij varresvuoda- ja huksodievnastusán sáme addnijda. Dát doarjju aj dájmat gavnatjit ja vattátjit máhtov sierra dárboj ja rievtesvuodaj addnijda sáme giella ja kultuvrraduogátjin jali diehto- ja átsádallam málssomijn fáhkabirrasij gudi vaddi dievnastusájt sáme álm mugij.

2.7.4 Dahkat nasjonála doajmmaplánav sámenálsodime, nannit nasjonála ratjástimev sámenálsodime vuosttij

Nammadus gæhttjá márráhijn dav diededuvvam nuppástimev sáme álm muga hárráj ja sierraláhkáj gáktu dat guosská nuorra sámijt. Nammadus diehtá ulmutja rijbadi moatte láhkáj nuppástime hárráj, valla moaddásijda buktá dát nievres varresvuoda báhtusijt. Dakkár doajmmaplánna bierrri bærrájtásedit sjiervveperspektijjav ja gábtjtát guovdásj sebrudaksuorgijt, ja aj varresvuodav.

2.7.5 Tjårggit avtaárvvusasj ja kultuvrrahielles sujttofálaldagáv sáme pasientajda gudi li vahágahttemav ja illastimev vásedam

Vahágahttem ja illastibme buktá alvos báhtusijt dajda gudi dav vasedi. Átsádibme vuoset luohá-dus ja máhttelisvuohta viehkeapparáhttaj vuolet sjielmáv viehkev átsátjit. Duostoduvvat ietjas giel-laj ja kultuvralasj dadjadussaj le ájnas dakkár rasjes dilen. Nammadusá árvustallama milta bierrri dagáduvvat avtaárvvusasj ja kultuvrrahiel-les sujttofálaldahka pasientajda gudi li vásedam vahágahttemav ja illastimev. Nammadusá mielas bierrri dat fáladahka sjaddat nav vaj aj lagámusájt vilet.

2.7.6 Nannit hiehteguovdátja fálaldagáv sáme álm muga árromguovlojn

Raddidus le jáhtuj biedjam bargov tjelggit láhka-rievddadimijt ja árvustallat dájmat ma nanniji kva-lítiehtav hiehteguovdásj fálaldagáv. Fálaldahka sáme álm mugij le ájnas oasse dat bargos. Nammadusá mielas le ájnas oadtjot sadjihij nanos hiehte-guovdásj fálaldagáv sáme álm mugij, ja le ájnas oad-tjot bargov jáhtuj nav ruvva gá máhttelis.

2.7.7 Ásadi fáhkaværmádagáv mij tjoahkki iesjsárm mima hieredimijt sáme álm mugin

Moatten institusjávna le sierra berustibme iesjsárm mima hieredime bargos sáme guovlojn, degu RVTS Nord ja Midt, SANKS, Vivat iesjsárm-mima hieredibme ja NASAK. Nammadus oajvvat vaj fáhkaværmá dahka asaduvvá mij máhttá nannit bargov daj institusjávna gaskan, ja lasedit máhtov iesjsárm mima gatjálvissaj ja hieredibmáj sáme álm muga gaskan.

2.7.8 Tjårggit vaj seksuála áhpadibme fáladuvvá sáme giellaj

Moadda luojvoj organisasjávna li ásadam mate-riálajt seksuálaáhpadibmáj mij le járggáluvvam sáme giellajda. Nammadus oajvvat varresvuoda oajválattja áhtsi dialávgáv luojvoj dájmadiddijda sihkarastátjit vaj sáme oahppe mánáj-, nuoraj- ja joarkkaskávlán oadtju nanos ja buorre fálaldagáv seksuála áhpadieme hárráj, sáme giellaj aj.

3 Saemien nyjsenæjjaj healsoe jñh saemien healsoe tjoelepERSpektijvesne

3.1 Aalkoe

Nöörjesne mijjen akte aalkoeåålmege – saemieh. Daennie kapihtelisnie moenehtse lihkebe vuartesje maam saemien nyjsenæjjaj healsoen, jielede-siehkies jñh daerpiesvoeti bijre daejrebe. Temati-hke lea aalkoeåålmege nyjsenæjjine unnebelåhkosne árrodh mij lea daaroedehthemeprosessem dáájreme mij lea seabradahkejieledem, rela-sjovnh, fuelhkiem jñh healsoem baajnehtamme jñh annje baajnehte. Sierrédimmie jñh faatoes daajroe saemien gielen, histovrijen jñh kultuvren bijre die-nesjinie, saemien nyjsenæjjaj healsoem baajneh-tieh daan biejjien. Gaskenasjonaale konvensjovni jñh nasjonaale laaki tjírrh nasjonaale healsoeáejvie-ladtjh diedtem utnieh seammavyörtégs healsoe-diénesjh saemien árroejidie faalehtidh. Dah edtjeh aaj hoksedh saemien perspektijve gorresåvva healsoepolitihkeles barkojne, nasjonaale soejkesjisnie jñh strategijine. Seamma tñjjen daejrebe saemien árrójh leah heterogeene dáehkie mah abpe laantesne árróeh, jñh saemien árróji luvnie lea joekehts jieledevuekieh. Daate jie-nebh gyhtjelassh sjyóhtehke dorje, magkeres daa-eroeváaroemisnie edtja healsoediénesjh hammoe-didh mah hijven healsoe saemien nyjsenæjjaj gaskem Nöörjesne sjiehteledtieh daan biejjien.

3.1.1 Mannasinie jñjtse kapihtele saemien nyjsenæjjaj healsoen jñh saemien healsoen bijre tjoelepERSpektijvesne?

Moenehtse birresovveme healsoe tjoelepERSpektijvesne vuartasjidh aalkoeåålmege gaskem. Gelie faktovrh mah nuepiem hijven healsoe baajnehtieh. Dovne biologeles tsiehkies, jieledevoeth jñh sosijaale tsiehkies healsoem baajnehtieh. Men aaj jearsoesvoetem jñh leajhtadimmiem seabradahkesne dáájredh, jñh nuepiem áadtjodh jñjtsemse evtiedidh jñh árrodh gie lea, leah vihkele faktovrh. Daennie mieresne saemien árrójh eah seamma eaktoeh hijven healsoe átneme goh jienebelåhkoen árrójh Nöörjesne. Jeenjesh dejstie healsoehaestiemijstie, mejtie lea buerkiestamme ovnessie jieledeboelhki tjírrh salkehtimmesne,

Burhtje 3.1 Aejlies jñh nænnoes saemien seabradahke

«Saemien nyjsenæjjaj healsoe lea vihkele dan ávteste nyjsenæjjah ojhte leah mijjen ektiedimmie báetijen aajkan. Nyjsenæjjah dah mah háhkoem akten fáámijes, aejlies jñh nænnoes saemien seabradahken bijre baersieldieh. Daate sjugniehtávva fysiskelaakan jñh faamoen tjírrh, mijjen ellen vihkielommes báetijen aejkien vierhtiem gorredidh: mijjen maanah. Tjoerebe dan ávteste healsoefaalenassem utnedh mij mijjese jñh mijjen daerpiesvoetide sjeahta. Saemien nyjsenæjjah daamtájábpoe guhkede healsoefaalenassijste árróeh, saemien dajvine vaenie saemien tsegkietnieh jñh sjiehtedamme baersieldimmiefaalenassh, jñh mijjeh dáahkan govlehtovvebe mij fer vaenie tsáatskesvoetem jallh prioriteetem dej luvnie áadtjoeh mah sjæjsjalimmieh vael-tieh, dotkiji luvnie jñh healsoesystemine.»

Saemiedigkiepresideente Silje Karine Muotka

leah aaj sjyóhtehke saemien nyjsenæjjide. Moenehtse ojhte stóerre vaanoeh váaroemasse beaja dennie daajrosne mij saemien nyjsenæjjaj healsoen bijre gáávnese. Juktie aalkoeåålmege-perspektijvem hijvenlaakan gorredidh, jñh daerpiesvoetem lissiehtamme daajroen bijre tjírtes-tidh, moenehtse tuhtjie maeresosomes saemien nyjsenæjjaj healsoem gietedidh goh jñjtse kapihtele salkehtimmesne.

3.2 Saemien seabradahki bijre

Saemien árrójh leah heterogeene dáehkie seam-malaakan goh jeatjah etnihkeles dáehkiejgumie. Ibie eevre veele daejrieh man gellie saemieh mah Nöörjesne árróeh, dan ávteste ij naan byögkeles registreereme dorjesovvh dejstie giéh saemien

Tabelle 3.1 Saemien gielen reeremedajvh

Romsa jñh Finnmarhke	Nordlaante	Trööndelage
Gáivuotna/Kåfjord	Hábmer/Hamarøy	Snåase/Snåsa
Loabák/Lavangen	Aarborte/Hattfjelldal	Raarvihke/Røyrvik
Guovdageaidnu/Kautokeino		Rosse /Røros
Karášjohka/Karasjok		
Deatnu/Tana		
Unjárga/Nesseby,		
Porsángu/Porsanger		
Dieiddanuorri/Tjeldsund		

identiteetem jallh maadtoem utnieh. Saemieh abpe laantesne árröeh, men dejnie dajvine gusnie jeenjemes saemieh árröeh leah Sáltoduottaren noerhtege jñh Nordlaantesne, Romsa jñh Finnmarhkesne. SSB statistihkem tsiehkiej bijre geograafeles dajvine dorje mah definisjovnem saemien utnieh, definisjovnine SDJ-dajve¹(1). Tsien-gelen 2021 almetjeláhkoe daennie dajvesne lij ovrehte 50 000.

Árromemöönsterh saemien árröji luvnie leah jarkelimmesne, jñh akte giehpiedimmie almetjeláhkösne SDJ-dajvesne. Fåantoe lea kombinasjovne vaenebh maanah rekasuvvieh jñh juhteme dajveste (1). SDJ-dajve lea aaj saemien gielereemedajve. Doh saemien gielh Nöörjesne mah jeenjemes átnasuvvieh leah noerhtesaemien, julevsaemien jñh áarjelsaemien. Pijtesaemien, upmejesaemien jñh skoltesaemien, aaj áehpies goh luvliesaemien, leah jieliehtimmieboelhkesne Nöörjesne. Gaajhkesh mah saemien gielen reeremedajvesne árröeh, reaktam utnieh viehkiem saemiengiesne áadtjodh gosse gaskesem vaeltieh byögkeles etaatigujmie:

3.2.1 Seammavyörtegs healsoefaalenasse – ulmie giele- jñh kultuvremaahtoste

Nöörjesne ulmine orreme sjiehteladteme dienesjefaalenassem vedtedh saemien árröejidie dej healsoedienesji sisnjeli mah joe gáávnesieh, sijjeste jñtsh dienesjh joekoen saemide evtiedidh. Daate kreava saemien árröjh dienesjefaalehtæjjah gaavnedieh mah saemien giele- jñh kultuvremaahtoem utnieh. Barkoe saemien giele- jñh kultuvremaahtoem healsoedienesjinie nænnoestidh lea gellie luhkiejaepieh jáhteme. Daan biejjien Healsoe Noerhte RHG aktem sjiere diedtem áadtjeme

evtiedimmie sjierehealsoedienesjijstie saemien árröejidie gorredidh.

Healsoe Noerhte lea laavenjostosne dej golme jeatjah regijonaale healsoegiehtelimmiejgumie jñh Saemiedigkine strategijetjaatsegem Sjierehealsoedienesjh saemien árröejidie dorjeme. Tjaatsegisnie gellie ráajvarimmieh buerkeste mah maehtieh viehkine árrödh sjierehealsoedienesjh saemien árröejidie guhkiebasse evtiedidh. Edtja maethedh ovmessie fearadimmievuekieh jñh dahkoeh guarkedh jñh toelhkestidh, vihtesjidh jñh ektiedahkoem guarkedh, daajroem rebledh skiemtjelassevæhtaj bijre, vaahrafaktovrh jñh itjmiesvoetegraadem skiemtjelassevæhtijste identifiseeredh, jñh ovmessie raeriestimmieh digkiedidh guktie edtja dam darjodh (2).

Saemien kultuvremaahtoe daajroem seabradahkestruktuvri saemien árröji luvnie kreava. Saemien stoerrefuelhkie lea orreme jñh annje dihte váarome guktie edtja áeliedimmieh, reaktah, aevhkieh jñh identiteetem saemien kultuvresne organiseeredh. Báarasábpoe almetjh aarvoem utnieh goh vihkele daajroegaaltijh, jñh nyjsenæjjaj lea vihkele ráalla fuelhkesne. Aaj lihkesvoete eatnamasse lea vihkele. Báatsoe jñh jeatjah maadthijelehm jñh sjaavnjoe jñtjebierkenimmien bijre leah jarngesne. Váarome kultuvresne aaj voejkenevöete, vuerpiejaahkoe jñh áálmehdaalhkesne.

Maahtoe saemien árröjh gaavnedidh aaj daajroem daaroedehtemepolitihken bijre saemiej vööste feerhmie. Dotkeme tjerteste dáajrehtimmieh daaroedehtieminie jñh álkoestimmie maehtieh joekoen vihkele árrödh guktie saemieh healsoe- jñh hoksedienesjidie dáajroeh (3). Vuesiehtimmien gaavhtan tehpeme identiteeteste, vihkesvoete faamoetsiehkeste áejvieladtji vööste jñh kulturelle tabuvh maehtieh dialogem healsoebar-kijigujmie baajnehtidh.

¹ SDJ-dajve lea aaj Saemiedigkien dáarjodajve jielemeevtie-dæmman.

Burhtje 3.2 Daaroedhtemepolitihke

Daaroedhtemepolitihke lij byögkeles giel-eldh jñh kulturelle assimilereemepolitihke maam nöörjen äjvieladtjh saemiej jñh jeatjah unnebelähkoej vööste tjirrehtin ovrehte 100 jaepieh, jaepien 1850 raejeste (4). Daan politihken gaavhtan saemien ärröjh tjoerin sijjen gielen, religijovnem jñh jeatjah bielieh jñtsh kultuvresne hiejhtedh. Daan biejjien saemiej statuse goh äälmege vaarjelimmiem ätna dovne nasjonaale jñh gaskenasjonaale laakijste, jñh aaj jähkesjamme Nöörje lea tseegkesovveme göökte äälmege dajvese – saemieh jñh daaroeh. Gåabpegh äälmege seamma reaktam utnieh sijjen kultuvrem jñh sijjen seabradahkejieledem evtiedidh. Stoerredigkie Saetniesvoetejñh liktemekommissjovnem tseegki 2018 mij edtja daaroedhtemepolitihkem jñh ovreaktam saemiej jñh kveeni/nöörjensoemeladtji vööste kraanskodh. Mænngan aaj skåäjjesoemeladtjh meatan vaaltasovveme mandaaten sijse. Kommissjovne edtja sov salkehtimmiem deelledh ävtelen ruffien 1.b. 2023.

3.2.2 Riekteles mierieh

Ratifiiseremen tjirrh ILO-konvensjovne² nr. 169 aalkoeäälmegi jñh tjierrealmetji bijre jñtjaraarehke staatine, nöörjen äjvieladtjh leah jähkesjamme saemiej lea sjiere sijjie goh aalkoeäälmegi. Äjvieladtjh leah jñtjemse äliedamme sjiehteladtedh saemieh edtjeh nuepiem utnedh sijjen kultuvrem jñh sijjen seabradahkem jñtsh premissine gorredidh jñh evtiedidh. ILO-konvensjovnen nr. 169, 25. artihkelen mietie edtja healsoedienesjh aalkoeäälmegidie hammoedidh jñh tjirrehtidh aalkoeäälmegi jñtsh diēden jñh giehtjedimmien nuelesne, guktie aalkoeäälmegh maeh-tieh hijvenlaakan dan jolle fysiske jñh mentaale healsoestandaardeste niktedh goh gåarede. Daate aaj EN:n bæjhkoehimmien mietie aalkoeäälmegi reaktaj bijre misse reerenasse sov jähkesjimmiem vadteme.

Nöörjen laakenjoelkedassine lea aaj saemien skiemtjiji reaktah tjielkelaakan sjiehtesjamme. Saemielaake § 3-5 skiemtjijidie aktem reaktam vadta dienesjidie saemiengiesne äadtjodh gosse

byögkeles healsoeinstitusjovnigujmie gaskesed-tieh. Daate reakta aaj gorresovveme healsoegiehtelimmilaakesne § 33, 3. lihtse, mij jeahta regijonaale healsoegiehtelimmieh edtjeh hoksedh fiereguhten skiemtjijen vijriedamme reaktam saemien gielen nuhtjedh sjierehealsoedienesjine, gorresåvva, v. saemielaakine § 3-1 nr. 4 jñh § 3-5. Vijriesåbpoe aaj reguleereme skiemtjije- jñh utnijereaktalaakesne § 3-5, bievnesh skiemtjijidie jñh utniejidie edtjeh dej kultuvre- jñh gieleduakan sjiehtedh. Nuepiem utnedh jñtse ietniengiesne gaskesadtedh sæjhta vihkeles ärrödh ihke saemien skiemtjijh edtjeh dienesjefaalenassem hijven kvaliteeteste äadtjodh. Hijven gaskesadteme lea daerpies jis dienesjh edtjeh jearsoe ärrödh.

3.3 Daajroe saemien nyjsenæjjaj healsoen bijre

Daajroe saemien nyjsenæjjaj healsoen bijre stoerre vaanoeh ätna. Daate dan ävteste dovne vaenie dotkeme lea gååvnesamme, jñh jñnje lea guhkede gietjeste. Minngemes healsoe- jñh jiele-detsiehkigoerhtimmie, SAMINOR, mij lea vihkele gaaltije daajrose healsoen jñh jiele-detsiehkien bijre saemien ärröji luvnie, tjirrehtamme sjidti 2012–2014. Goerhtimmiem tjirrehti dajvine dovne saemiejgujmie jñh daaroegujmie.

Jeatjah haesteme lea, ij leah luhpie etnisiteet-tem registreereth nasjonaale registerisnie. Ajve nuepie daatah tjöonghkedh sjierhammoedamme goerhtimmiej tjirrh, mij lea dorjesovveme dejnie aajkojne daajroem vedtedh saemien ärröji bijre sjierelaakan, jñh jienebe-etnihkeles ärröji bijre siejhmelaakan. SAMINOR dan ävteste 11 gyhtjelassh ätna gielen, etnihkeles maadtoen jñh jñtjeidentifiseereme ektiedimmien bijre. Gyhtjelassi gaavhtan gåarede dejtie mah meatan goerhtimesne, dæhkide biejedh goh saemieh jñh daaroeh, tjoele jñh aalteredæhkieh. Daajroe misse refereerede daennie kapihtelisnie, lea veedtjesovveme Saemien healsoedotkemejarngeste Univer-siteetesne Romsesne, jñh jeatjah dotkeme jñh goerhtimmieh.

3.3.1 Ätnoe healsoe- jñh hoksedienesjijstie

Saemien ärröjh healsoedienesjh nuhtjeh ovrehte seamma jñnjem goh jienebelähkoej ärröjh (3). Vuesiehtimmien gaavhtan akte goerhtimmie (5) vuesehthe ätnoe healsoedienesjijstie saemien tjietine lea laanten gaskemedtien bijjelen, men ij jol-lebe goh daaroen tjietine seamma geografeles

² Gaskenasjonaale barkoesiebrie ILO lea EN-kontovre mij aamhtesigujmie barka barkoen sisnjelen.

Burhtje 3.3 Däärjedimmie gosse nåajsan

«Sov maanam dassedh ajve 30 tæjmoeh baersiel-dimmien mænngan lea sårkoe maam meatan åtna abpe jielede. Mijjeh mijjen voestes reaka-damme njeitem dassimh 2001. Stine aktem cystem onneaajlesne utni, naakede maam idtjin vueptesth mearan nåajsan veedtsim. Mijjeh siejhme giehtjedimmiefaalenassem åadtjoejimh, men mov lij jolle symfyse-fundusmöölege, jñh dåakteren luvnie minnim naan lissie aejkieh dan åvteste vaenie jielede tjàejjesne damtim. Dellie gyhtjelassem åadtjoejim guktie manne meehtim daejredh tjàejjesne lij vaenie jielede, dan åvteste daate lij voestes aejkien manne lim nåajsan, men idtjim faalenassem orre ultratjoejegeretimmien bijre åadtjoej.

Gellien aejkien leam ussjedamme mejtie lim byöreme domtesidie vielie vuesiehtidh jñh vuesiehtamme manne lim stråarkan. Jis lim tjøreme dellie dagke faalenassem åadtjeme lissie ultratjoejen bijre, jñh bievnesh gaajhken bijre aarebi.

Dah gaajhkem vueptiestin gosse lim giehtjedimmesne mænngan fer guhkiem nåajsan vadtseme, jñh Stine rekasovvi keisersnittine. Mijjeh åadtjoejimh govledh prognovsh lin nåake, jñh dan åvteste tjoerimh eajhnadovvedh mejtie mijjen njeite edtji respiratovreste vaaltasovvedh. Dan gaavhtan åadtjoejimh njeitine gånnahtidh ånnetji guhkebem, jñh nuepiem åadtjoejimh neavroekristedh. Skiemtjegåetien hearra darjoeji dam bööremes maam meehti, jñh pryövi aaj mijjen saemien maadtoem krööhkestidh. Gaajhkh barkijh aadtjenreakadammeintensijvesne darjoejin dam bööremes maam meehtin ihke mijjeh edtjimh nuepiem åadtjodh gånnahtalledh. Lij joekoen njaelkie bijjiedåakterh jñh skiemtjesåjhterh aaj mijjine ektine sorkin.

Mænngan jijnjem fåantojde ussjedim man åvteste Stine sealadi.

Manne aaj åssjaldahkijste obduksjovnen bijre plaakenim, maam tjoerin tjirrehtidh. His-

toevrijen tjirrh saemieh leah dotkemem dåajreme mij ij leah etihken mietie orreme. Joe skiemtjegåetesne beevnimh mijjeh idtjim sijnth orgaanh edtjin kråahpeste vaaltasovvedh jallh åtnasovvedh jeatjah ulmide bieleden mijjeh disse jååhkesjamme. Mov sjaavnjoe lij maanetje edtji ellies hammosne juvlelgidh dej åssjaldahki mietie saemieh utnieh dan bijre mij jaememen mænngan sjugniehtåvva. Manne vaestiedassem fylhkendåakteristie åadtjoejim jñh tuhtjem dihte lij hijven.

Gosse mænngan nåajsan sjidtim faalenassem åadtjoejimh genetihkeles bihkedimmien bijre, men bihkedimmie easkah bööti tjijhtjeden asken manne lim nåajsan. Dellie dåajrimh vijriedamme fuelhkie lij jueriedisnie genetihkeles goerehtallemasse jñh bievnesh skiemtjelassi bijre. Maahta dåajrehtimmiej gaavhtan årrodh mubpede veartenedåareste, men dagke aaj dan åvteste lin jueriedisnie man nåhtose daah daatah edtjeh årrodh. Gosse genetihkerinie soptsestimh dihte poengem darjoejim mijjen saemien maadtoste. Dihte gihtji gosse gåabpatjahkh onne voeneste böötigan dellie såajhti månnoeh limen slyöktekh jñh dan gaavhtan haestemh sjidti. Lij rovnege, dan åvteste genetihkere meehti sån genpryövijste vuejnedh månnoeh ean leah slyöktekh. Mijjeh saemieh aaj joekoen hijven bijjieguvviem utnebe mijjen slyöktehki bijjeli gaajh-kelaakan. Im tuhtjh daate gietedimmie lij bööremes vuekien mietie.

Mænngan gosse leam nåajsan orreme, UNN jñh healsoesuerkie aktem joekoen hijven bar-koe dorjeme, dah leah mijjem jñh maanide gorredamme jienebh barkijgujmie jñh lissie giehtjedimmiejgujmie. Dihte mij joekoen vihkele orreme lea faalenasse orreme fulkesimmien bijre tsegkietnijste psykiatrijen jaarhkeööhpehtimmine mearan lim nåajsan. Dah leah dan joekoen vihkele orreme ihke mijjeh maajetjh göökte tjarres maanah åadtjoejimh mænngan voestes reaka-damme maanam dassimh.»

dajvesne. Akte jeatjah goerehtimmie vuesehte ij leah naan joekehtse årroji gaskem saemien jñh daaroen gieletjietine, vuesiehtimmiej bijre sjierehealsoedienesjasse somatihkeles vaejviej jñh læjjadimmiej gaavhtan. Dah læjhkan joekehtsh tjiehti sisnjeli gaevnieh, saemiej jallh daaroj dåaresth (6). Lij jienebh nyjsenæjjah goh ålmah mah

vuesiehtimmieh sjierehealsoedienesjasse åadtjoejin, naakede mij lea seammalaakan goh tendense jeatjah årroji luvnie. Akte goerehtimmie madtjellesvoeteste tjiealten dåakteredienesjinie dajvine saemiejgujmie jñh daarojgujmie vuesehte saamastallije skiemtjijh eah lin dan madtjele dienesjine, goh dah mah daaroestin (7, 8).

NBS:sne 2016: 8 Vaajmoegiele tjoeperdi dehtie onne sjehteladtemistie åtnose saemien gieleste siejhmelaakan, jñh joekoen åarjel- jñh julevsamien giele- jñh kultuvregoerkesistie healsoe- jñh hoksedienesjisnie. Sæmies lidteratuvre gååvnese mij digkede saemien årrojñh maehtieh jeatjah vuajnoem jñh goerkesem healsoste, skiemtjelasseste jñh bæhtjierdimmeste utnedh goh jienebelåhkoen årrojñh (9, 10). Men tjerteste, byöroe læjhkan våårege årrodh aerviedidh daate lea naakede mij lea faamosne gaajhkide saemide (3, 11, 12).

3.3.2 Fysiske healsoe

Dotkeme vaenie joekehtsh vuesehte saemien årroji jñh jienebelåhkoen årroji gaskem veanhtadamme jieledehtjjen, healsoetsiehkien jñh skiemtjelassi bijre (3, 6, 11, 12). Akte goerehtimmie tjerteste skiemtjelasseguvvie saemien årroji luvnie ij dan jñjnem joekehth daarojste (11). Taalh SAMINOR-goerehtimmeste vuesehte lea smaave joekehtsh guktie saemien årrojñh jñtsh healsoem vuarjasjeh, viertiestamme jienebelåhkoen årroji-gujmie (13). Healsoejoekehtsh mejtie aalkoe-åålmege jñh jienebelåhkoen årroji gaskem jeatjah laantine vuajna, ij Nöörjesne gaavnh. Fåantoe disse lea doh naa buerebe sosioekonomeles tsiehkieh mej nuelesne saemieh Nöörjesne jielieminie daan biejjien (11).

Seamma tñjjen daejrebe lea relativje stoerre individuelle jñh voenges gieledh, kulturelle jñh jielemeligke jeerehtsh saemien årroji luvnie (3). Daan gaavhtan maahta veanhtadidh joekehtsh aaj maehtieh healsoetsiehkiesne gååvnesidh ovmesse dæhkiej gaskem saemien årroji luvnie, men dan bijre joekoen vaenie daajroe. Nyjsenæjjah saemien dajvetjietline gaskemedtien jienebh maanah baersieldieh goh nyjsenæjjah Nöörjesne. Nyjsenæjjah mah staarese jåhteme, vaenebh maanah utnieh goh dah mah saemien dajvine åroeminie (14). Mijjen aaj vaenie sjiere daajroe mejtie saemien nyjsenæjjah jeatjah haestemh utnieh gosse nåajsan jñh baersieldimmie- jñh baerselehoksesne, men digkiedimmesne feelemegeajnoen bijre baersieldimmiefaalenassese, naakenh aaj dam saemien perspektijvesne lutnjeme (15). Aaj stoerre daajroeraejkieh gosse lea kroniske vaerhkieh saemien nyjsenæjjaj luvnie, men jienebh saemien nyjsenæjjah tjæejjie- jñh tjoeleorgaanavaerhkiej bijre reektin viertiestamme daaroen nyjsenæjjajgumie (16).

3.3.3 Psykiske healsoe

Goerehtimmieh psykiske vaejvijste saemiej gaskem aktem gellielaaketje guvviem vedtieh mij daejrehte seapan stoerre joekehtsh ovmesse bielie saemien årroejji luvnie. Akte goerehtimmie tjerteste saemieh mah saemien jarngedajvine årroeh, buerebe psykiske healsoem utnieh goh dah mah dajvine årroeh gusnie saemieh leah unnebelåhkoe (17).

Seamma tñjjen sæmies dotkeme, mij lea sjiere-laakan båatsoesaemide vuartasjamme, stoerre vaejviej bijre reektie healsoen, ekonomijen jñh seabradahken bijre vigkiej gaavhtan jieliemisnie, reaktagæmhphoh jñh gæmhphoe gåatomedajvi bijre. Jeenjesh deadtovem jieledevuekien vööste dååjroeh goh akte stoerre mentaale vaejvie, jñh gellie noerh jaahkoem bæhtjjen aajkan dessieh (18–20). Daate naan sjiere haestemi vööste tjuvtjede mah leah psykiske healsoevaejviej bijre daennie dæhkesne. Sæmies daajroe ålmaj bijre båatsosne gååvnese, men mijjen lea vaenie daajroe saemien nyjsenæjjaj jieledehtsiehkieh jñh healsoen bijre båatsosne.

Dotkeme psykiske vaejvide noere saemiej gaskem vuesehte ij leah stoerre joekehtsh saemien jñh daaroen learohki gaskem (17, 21). Akte goerehtimmie gaavna noere saemien nñejth jienebh symptovmh depresjovnese, asvese jñh raasan reektieh goh saemien baernieh darjoeh (22). Jeenjemes noerh depresjovnen bijre reektieh, jñh raessie eevre minngesne båata. Seamma tñjjen saemien noerh jñtjedomtesen jñh madtjelesvoeten bijre jieliedinie reektieh maam maahta utnedh goh iemie (22).

Burhtje 3.4 Amathean faalenasse saemien nyjsenæjjide

Amathea lea voestesnjeptjien healsoedienesje mij lissiehtassine båata don byögkeles faalenassese nyjsenæjjide aborten åvtelen jñh mænngan. Juktie faalenassem saemien nyjsenæjjide nænnoestidh, Amathea sov dienesjh faalehte almetjijstie mah saemien kultuvregoerkesem jñh noerhtesaemien gielemaah-toem utnieh. Gaajhke materijelle aaj noerhtesaemien gielesne gååvnese.

3.3.4 Aemielueseme saemien árröji luvnie

Lea aemieluesemem állermaahteme goh sjñdtije almetjehealsoedáeriesmoere aalkoeáálmegi gaskem abpe Arktisesne. Saemien dajvine evtiedimmie lea mádtoen mietie orreme (23), men sámies dáehkiej gaskem saemien árröji luvnie aemielueseme lea sjñdtije dáeriesmoere.

Akte registeregoerehtimmie (1970–1998) gaavni saemieh Noerhte-Nöörjesne aktem ánneti lissiehtamme vaahram utni aemielusedh viertestamme jeatjah árröjigujmie (24). Goerehtimmie tjelke joekehtsh saemien árröji luvnie vuesiehti, aemieluesemen jñh aalteren, tjoelen jñh árromesijjien bijre. Lij sagke jienebh álmah mah aemieluesemen gaavhtan jeemin dej gaskem mah saemien jarngedajvine árröejin. Dovne saemien álmide jñh nyjsenæjjide lij jienebh mah aemielöösine dejnie nuerebe aalteredáehkine (15–24 jaepieh) (24). Dotkijh leah tjertestamme báatsoeburrieh, dah man lin sierredimmiem dáájreme jñh áarjelsaemien dajvine árröejin lin stuerebe vaahresne aemielusedh (25). Akte goerehtimmie saemien dajvijste Nöörjesne gaavni aemielueseme saemiej gaskem maahata ektiedimmesne vuajalgidh saemiej statusinie goh unnebeláhkoe jñh aalkoeáálmege Nöörjesne, jñh maajsojde gárrasovvedh histovrijes traavmaj gaavhtan (26). Daaroedeh-teme, sierredimmie indivijdedaltesisnie jñh strukturelle daltesisnie jienebeláhkoe árröejijstie, jñh sisnjelds sierredimmie, átnasuvvieh goh fáantofaktovrh.

3.4 Sierredimmie

Saemiej jñh nasjonaale unnebeláhkoej reaktah áajvahkommes gamte dáarjoe utnieh árröji luvnie. Seamma tñjen jeenjesh vaenie daajroem saemiej jñh nasjonaale unnebeláhkoej bijre utnieh, jñh negatijve jñh stereotypiske vuajnoeh daej dáehkiej vööste lea naa siejhme (27).

Jienebh goerehtimmieh dokumenteerieh saemien árröjh sierredimmiem dáájroeh (28–32). Aktene goerehtimmesne akte bielie bievnijijstie «nænnoes saemien ektiedimmie³» reekti dah lin aktem sáarhts sierredimmiem dáájreme (28). Akte gáalmahtasse dejstie mah jñtjemse utnin goh saemieh, men idtjin jñtjñh saemesth, sierredimmiem bijre reekti. Dej gaskem mah eah lin saemien maadtoste taale lij 14 proseenth. Etnihke-

les duekie lij buerkiestamme goh daamtajommes fáantoe sierredæmman, men aaj tjoeliesierredimmie jñh sierredimmie geografies ektiedimmien gaavhtan, lin siejhmebe saemiej luvnie goh jeatjah luvnie (28).

Sierredimmie ovnessie dáehkijste aaj heanede saemien árröji sisnjelen. Akte goerehtimmie maam Nordens velferdssenter tjirrehti vuesehte almetjñ funksjovnegiehpiedimmiejgujmie jñh saemien maadtöjne, irhkemem jñh vædtsoehvoetem daamtajápoe dáájrin goh jeatjebh, jñh saemien nyjsenæjjah funksjovnegiehpiedimmie dam vielie dáájrin goh saemien álmah (33).

Sierredimmie maahata healsoekonsekvensh fiereguhtese áadtjodh. Dotkijh vuesiehtieh sierredimmie lea viedteldihkie viesjietápoe fysiske jñh psykiske healsojne saemien árröji luvnie (34–36) jñh Hansen (2011) tjerteste gellie saemieh vielie raessiem jñh depresjovnem dáájroeh sierredimmiem gaavhtan. Akte goerehtimmie konklusjovnine átna saemien noerh mah sierredimmiem dáájrin, vielie asvem, depresjovnem jñh dáemiedimmietsagkesh utnin (21). Negatijve effekth etnikheles sierredimmiem jñh saemielaavsemen gaavhtan mejtie lea dáájreme, maehtieh oktegsvoete, álkoestimmie jñh unnebevyörtsgdomtese árrödh (22).

Burhtje 3.5 Ideale veaksehe árrödh

Aerpievuekien mietie saemien kultuvresne lea vihkele orreme bierkenidh jñh ij mubpide pleekedh, jñh numhtie annje. Gellide saemien nyjsenæjjide ideale lea veaksehe árrödh, jñjñjem töölledh jñh ij viesjiesvoetem vuesiehtidh. Aaj álmaj idealesne lea veanhtadimmieh álmah edtjiej veaksehe árrödh jñh haestemh haalvedh (39). Daate aaj relevanssem átna gaske-sadtemasse healsoen jñh hoksen bijre. Akte goerehtimmie mij saemien goerkesem healsoeste jñh skiemtjelasseste goerehte, tjerteste «líhkemes fuelhkie hoksem vadta, bieleden viehkien bijre gihtjedh jallh viehkien ryöktesth faalesávva. Líhkesvoete jñh sjavehtsvoete vuajalgieh goh hijven jñh sjiehteles gaskesadteme, mij jñtse jñh mubpiej domtesh jñh viesiesvoetem vaarjele» (10) Daam aaj állermaah-teme goh akte sáarhts sjavehtsvoetekultuvre (40).

³ Dah mah dovne saemien etnikheles maahatoem reektieh, gáetesne saemiestieh jñh jñtjemse utnieh goh saemie.

3.4.1 Sierredimmie saemien noeri gaskem

Saemien noerh vielie dâåjreme irhkemen j̄ih sierredimmien bijre reektieh goh daaroen noerh (22, 37, 38). Negatijve effekth dâåjreme sierredimmeste leah gaskem jeatjah noere almetje dâåjroe satne ov-vâajnoes dorjesâvva, âlkoestamme sjædta, oktegsvoete, lea jeatjahlaakan mubpijste, skaamoe j̄ih unnebevyörtedsdomtese. Assimilasjonve j̄ih kulturelle segregereeme aaj negatijve effektem utnieh psykiske healsoe. Seamma t̄ijjen daejrebe saemien gielemahtoe j̄ih meatan årrodh kulturelle darjoeminie, asven j̄ih depresjovnen vööste vaarjele (21, 38). Aktene urrebe goerehtimmesne saemien noerh soptsestieh dej leah joekehts dâåjrehtimmieh sierredimmine, irhkeminie, nedtelavseminie j̄ih aassjoelahtestimmiejgumie (22). Seamma t̄ijjen jeenjesh leah sierredimmiem dâåjreme sov saemien identiteetem gaavhtan, j̄ih daate sjugniehtâvva ovmessie areenine goh skuvlesne, voenges seabradahkesne j̄ih gaskeviermesne (22).

3.5 Vædtsoehvoete j̄ih daaresjimmie saemien seabradahkine

Vædtsoehvoete j̄ih daaresjimmie nyjsenæjjaj vööste lea joekoen stoerre vaahrafaktovre healsoevæjvide, j̄ih lea vijries seabradahkedâeriesmoere Nöörjesne. Vaenie daatah gâåvnesieh veahkan bijre vædtsoehvoeteste saemien seabradahkine. Daatah mah gâåvnesieh vuesiehtieh saemien nyjsenæjjaj leah stuerebe vaahresne vædtsoehvoetem dâårjedh, goh nyjsenæjjaj j̄ienebelâhkoen årroji luvnie (41–43).

Saemien nyjsenæjjaj vielie fysiske, psykiske j̄ih seksuelle vædtsoehvoeten bijre reektieh goh daaroeh seamma geografeles dajvesne darjoeh (43). Dej saemien nyjsenæjjaj gaskem 49 reektin dah lin vædtsoehvoetem dâåjreme, viertiestamme 35 prosentigumie dejstie daaroen nyjsenæjjijste. 22 prosentth dejstie saemien nyjsenæjjijste reektin dah lin seksuelle vædtsoehvoetem dâårjeme, mearan lâhkoe lij 16 prosentth dej daaroen nyjsenæjjaj gaskem. Aaj j̄ienebh saemien dâehkesne jeehtin daaresjæjja lij ovnohkens, viertiestamme vaastoedâehkine j̄ienebelâhkoen årroejijstie. Aaj jieledepERSpektijvesne saemien nyjsenæjjaj leah stoerre vaahresne vædtsoehvoetem dâåjredh. Jollebe lâhkoe saemien nyjsenæjjijste, 13 prosentth, lea vædtsoehvoetem dâårjeme *dovne* maanabaelien j̄ih goh geerve almetje viertiestamme daaroen nyjsenæjjajgumie, gusnie lâhkoe lea 7 prosentth (44).

Hansen j̄ih Skaar (22) t̄iertestieh almetj̄ih saemien maadtojne leah stuerebe vaahresne vædtsoehvoetem dâåjredh, dovne fysiske, psykiske j̄ih seksuelle vædtsoehvoete, maanabaelien. Dah aaj gaavnin stoerrefuelhkie j̄ih lihke fuelhkiebaanth maehtieh heaptojne sj̄idtedh, man âvteste dah eah vædtsoehvoetem j̄ih daaresjimmieh polli-sese bieljelh. Ännetji j̄ienebh goh lehkie vaestie-

Burhtje 3.6 Divtasvuodna-aamhtese

Ruffien 2016 gellie almetj̄ih soptsestin guktie lin vesties seksuelle daaresjimmieh Divtasvuodnan t̄ieltesne dâåjreme gellie jaepieh. Pollise lea dan mænngan 151 daaresjimmieaamhtesh gaavneme, luhkie aamhtesh fuelhkievædtsoehvoeten, aajhtoej j̄ih meadtoen bijre bieljelimmiedietese Divtasvuodnan t̄ieltesne, tjâanghkan 82 almetj̄igumie mah daaresjimmieh dâåjreme j̄ih 92 almetj̄ih mejtie sovmehte meadtoeh dorjeme. Gelline daejstie aamhtesijstie lij lihke relasjonvnh meadtohen j̄ih offeren gaskem (45, 46). Dovne dotkeme, Divtasvuodna-aamhtese j̄ih soptsesh dejstie saemijste mah daaresjimmieh dâåjreme leah lissiehtamme voerkesvoetem vadteme dâeriesmoeren bijre, gaskem jeatjah nasjonaale âejvieladt̄ijjste, Saemiedigkie, Nöörjen nasjonaale institusjovne almetjereaktide (NIM), Saemien nasjonaale maahtoearnge – psykiske healsoevaarjelimie j̄ih geervevoete (SANKS) j̄ih jeatjah saemien iedtjeladt̄je-institusjovnh.

Burhtje 3.7 Barkoe vædtsoehvoten j̄ih daaresjimmiej vööste saemien seabradahkine

Reerenassen dahkoesojkesjisnie juktie vædtsoehvoetem lihke relasjonvine hööptedh j̄ih nâhkehtidh 2021–2024 – Frihet fra vold – hööpteme j̄ih nâhkehtimmieh vædtsoehvoeteste j̄ih daaresjimmeste saemien seabradahkine leah j̄ijtse barkoesuerkie. Daesnie daerpiesvoetem t̄ierteste vielie dotkeminie, daerpies barkoem lissiehtidh dienesjeabparaten maahtoen vööste saemien gielesne, kultuvresne j̄ih seabradahketsiehkine, j̄ih kapasiteetem j̄ih gaavnoesvoetem dienesjinie lissiehtidh (48).

Burhtje 3.8 Nyjsenæjjagiele

«Manne daaresjimmie dääjrim Divtasvuodnesne gaskoeh noerealteren. Idtjim viehkiem healsoesuerkeste åadtjoeh, men oktegh dejnie tjåadtjoejim gellie jaepieh. Manne ajve dan bijre soptsestim akten voelpese. Muvhth jaepieh dan mænngan åadtjoejim daejredh dihte ålma lij seammalaakan dorjeme jeatjah niejten vöoste, jñ dellie eajhnadovvim mov heannadimmiem pollisese bieljelidh jñ dan tjirrh aamhtesem dan vöoste nænnoestidh. Idtjim dan bijre mov eejhtegigujmie soptsesth don aejkien – ij leah dan siejhme dan bijre soptsesth saemien kultuvresne. Jalhts manne dan bijre pollisese bieljelim idtji healsoesuerkie mannine gaskesadth. Men akte bāarasābpoe ålma mannine gaskesadti. Jienebh noere niejth vuajnam mah tsiehkies sñse haajpanieh gusnie ålma dejtie giehtjede jñ lea vædtsoeh dej vöoste, mænngan niejte daaresjimmie dääjreme. Aalkoelisnie njaelkie domti naakene veeljemem mov åvteste veelti, men ånnetji ånnetji daate giehtjedimmine sjiddi. Dihte giehtjedimmiem veelti mov ekonomijen, healsoen jñ åromesijjien bijjeli. Dihte iktesth pryövi mannem beltedh ij viehkiem ohtsedh, men ånnetji mænngan manne healsoeviehkiem ohtsedim.

Manne bæhtjierdæjjaj luvnie orreme mah kultuvregoerkesem fāatesieh, jñ ij dihte lijsh. Akte bæhtjierdæjja ajve vuertieji manne edtjim jñtjemem rñpestidh, men ij leah dihte iemie saemien kultuvresne. Manne viehkiem daarpesjim guktie buektiehim aelkedh soptsesth. Mænngan bæhtjierdæjjam åadtjoejim mij saemien kultuvrem guarkaji. Ij lij saemie jñtje, men lij liehtimmiem åadtjeme jñ dan åvteste dam saemien bieliem meatan veelti bæhtjierdimmiem sñse. Munnjen stoorre viehkie sjiddi gosse idtjim daarpesjh gaajhkem saemien kultuvren bijre tjelkestidh iktesth. Manne lim bæhtjierdimmiem nuelesne reakta-aamhtesisnie ålman vöoste. Dellie mov bæhtjierdæjja fāamijes saemien musihkem ohtsedi misse ektesne goltehim, jñ dihte mannem birri faamoem mov aarebi maadtojste veedtjedh.

Dihte maam manne tuhtjem vihkielommes lea niejth mah daaresjimmie dääjreme, varke viehkiem healsoesuerkeste åadtjoeh, eere-masth naakenijstie mah kultuvregoerkesem utnieh. Daelie jieledede sagke buerebe.»

dæjjijste goerehtimmesne reektin dah lin emosjonelle vædtsoehvoetem dääjreme jieliedisnie. Ovrehthe akte ålesth njieljie almetijstie leah fysiske vædtsoehvotem dääjreme, mearan medtie 30 prosenth reektin sijjeh seksuelle daaresjimmie dääjreme. Jienebelåhkie mij seksuelle daaresjimmie bijre reekti lij niejth. Dah mah vædtsoehvoeten jñ daaresjimmie bijre maanabaelien reektih, vielie goh golme aejkieh dan jolle vaahram utnin psykiske healsoevæjvieh åadtjodh viertiestamme dejugmie mah eah lin vædtsoehvoetem dääjreme (47).

3.5.1 Healsoekonsekvensh vædtsoehvoeteste

Stoorre vaahra healsoevæjvieh åadtjoeh mænngan vædtsoehvoetem dääjreme dovne maanabaelien jñ geerve aalteren. Depresjovne jñ post-travmatiskie raessie daamtaj sjugniehtuvvieh (49). Aaj tjarke ektiedimmiem gaskem healsoevæjvieh jñ vædtsoehvoetem dääjreme paarrebieleste. Aaj

gååvnesovveme dah mah vædtsoehvoetem maanabaelien jñ paarrebielievædtsoehvoetem dääjreme, itjmiesābpoe psykiske healsoevæjvieh utnieh goh dah mah paarrebielievædtsoehvoeten bijre bieljelin, men ij vædtsoehvoeten bijre maanabaelien (50).

Dotkeme fāatese fāantoej bijre jñ konsekvensh vædtsoehvoeteste jñ daaresjimmie saemien seabradahkine (48, 51). Gihtjehtimmie tjirrh barkijigujmie viehkieabparaatesne jñ pollisese ovmesse dajvine saemien årojigujmie, dotkijh faatoes saemien kultuvremahtose dienesjinnie tjvttjedieh, jñ smaave voenges byjresh buerkiestieh gusnie «gaajhkesh gaajhkesidie demtieh» goh akte haesteme (51). Vuelege leajhtadimmiem stoorreseabradahkese daaroedhtemopolitihken gaavhtan aaj neebnesåvva. Vihkeles daerpiesvoeth mah åvtese lutnjesuvvieh, leah bueriedimmiem gaskesadtemistie jñ lissiehtamme leajhtadimmiem dej gaskem mah vædtsoehvoetem dääjreme jñ viehkieabparaate, barkijh dienesjinnie tjuerieh doestedh teemaj sñse tjaangedh gusnie jñnje

Burhtje 3.9 Saemien lihke fuelhkie

Aaj saemieh mah leah lihke fuelhkie maechtieh haestemh dääjredh healsoe- j̄ih hoksedienes- jistie dan ävteste barkijh faatoes gieles- j̄ih kultuvregoerkesem utnieh (52). Muvhti veajkoej saemien lihke fuelhkie lea toelhkine åtnasov- veme gaskesadtemisnie dienesjigujmie, naakede maam maahta dääjredh goh maajsoe (53). Larsen (54) lea aaj tjierestamme säemies sjiere haestemh laavenjostoen bijre lihke fuelhkien j̄ih healsoebarkiji gaskem demenshoksesne, j̄ih daate joekoen tjiegtiguj- mie sjugniehtåvva dovne nõörjen j̄ih saemien årojigujmie.

tabuve j̄ih leah sensitijve, j̄ih tjuara laavenjostoem j̄ih daajroejuekemem lissiehtidh.

3.6 Moenehtsen vuarjasjimmie

Moenehtsen tjænghkies vuarjasjimmien mietie j̄ijnje fååtese daajrosne saemien nyjsenæjja- healsoen bijre. J̄ijnje dotkemistie mij gååvnese lea guhkede gietjeste, j̄ih daerpies urrebe dotkeminie

saemien healsoetsiehkij bijre. Dovne goerehtim- mieh mah maechtieh maam akt jiehtedh saemien nyjsenæjjaj healsoen j̄ih jieledetsiehkij bijre, j̄ih dej åtnoe j̄ih dääjresh gaskesadtemisnie healsoe- j̄ih hoksedienesjigujmie. Lidteratuvre maam moenehtse lea vuartasjamme daennie kapihtelis- nie, joekehtsi vööste saemien åroji luvnie tjuv- tjede, j̄ih tsiehkij saemien åroji luvnie aaj leah jarkelimmesne. Moenehtsen mielen mietie tjuara dam vielie krööhkestidh healsoe- j̄ih hoksepolitih- kesne saemien åroejidie. Vuesiehtimmien gaavhtan jarkelimmieh årromemöönsterisnie saemien åroji luvnie maechtieh jarkelidh mah nuepieh saemien nyjsenæjjah utnieh seammavyörtegs healsoedienesj̄h åadtjodh, j̄ih jienebh tjiehlth tjuer- rieh sijjen maahtoem saemien gielesne j̄ih kultu- vresne nænnoestidh, juktie hijven dienesjefaa- lenassem gorredidh. Moenehtse meala daerpies healsoedienesj̄h gorredidh mah daajroem ovmes- sie saemien seabradahki bijre utnieh, j̄ih saemien gielesne, kultuvren j̄ih histovrijen bijre. Moenehtse sæjhta säemies suerkijh tjierestidh mej bijre dej mielen mietie leah vihkielommes daajroem lissi- ehtidh.

Vædtsoehvoete j̄ih daaresjimmie

Joekoen faatoes daajroevåarome fåantoej j̄ih kon- sekvensi bijre vædtsoehvoeteste j̄ih daaresjim- meste saemien seabradahkine. Daam aaj tjieresteste

Burhtje 3.10 Dienesjefaalenassh sjieremaahtojne saemien gielesne j̄ih kultuvresne

Daan biejjien akte dienesjefaalenasse gååvnese mij sjiere maahtoem saemien gielesne j̄ih kul- tuvresne åtna.

Sámi klinihkka sjierehealsoedienesj̄h saemien åroejidie faalehte somatihken, psy- kiske healsoen geeruvevoeten/jearohkevoeten sisnejeli. Sámi klinihkka barkeminie seamma- vyörtegs sjierehealsoedienesj̄h saemien åroejidie eevtjedh, evtiedidh j̄ih gorredidh. Klinihke akte spesialistedåakterejarnge Karasjohkesne mij salkehimmim j̄ih bæhtjierdimmiem soma- tihken sisnjelen faalehte.

Saemien nasjonaale maahtoedienesje – psyki- ske healsoevaarjelimmie j̄ih geeruvevoete SANKS PHV/TSB salkehimmim j̄ih bæhtjierdimmiem faalehte psykiske healsoen j̄ih geeruvevoeten/ jearohkevoeten sisnjelen. Daesnie aaj j̄ijtse DoS- ektievoete (dotkeme j̄ih salkehimmie) (daaroen FoU) mij barkeminie seammavyörtegs dienesj̄h eevtjedh, evtiedidh j̄ih gorredidh psykiske heal-

soevaarjelimmiem j̄ih geeruvevoeten/jearohkevo- eten sisnjelen saemien åroejidie. Bievnenen tj̄irrh daajroste j̄ih evtiedimmim tj̄irrh orre dotke- mistie ulmie lea lissiehtamme maahtoem dan gie- leldh j̄ih kulturelle sjiehteladtme diagnostihken j̄ih bæhtjierdimmiem bijre vedtedh maam sae- mieh daarpesjeh.

Nasjonaale saemien maahtoejarnge (NASAM) ulmine åtna kvaliteetem nænnoestidh dienesji barkose saemien maanajgujmie, geerve almetji- gujmie j̄ih fuelhkiejgujmie, j̄ih seammavyörtegs faalenassem saemien åroejidie gaajhkine sae- mien dajvine. Maahtoejarnge lea vijriedimmie Regijonaale saemien maahtoejarnge (RESAK) j̄ih tseegkesovvi 2021. Jarngen lea diēdte liereh- timmiem j̄ih bihkedimmim åvteste tj̄ielten j̄ih staa- ten maanavaarjelimmieste, fuelhkievaarjeli- mmieste j̄ih aehpiejarngefaalenasseste. Jarnges aaj viehkehte daajroem j̄ih faageles bihkedassh evtie- didh praksisasse dienesjinie.

reerenassen dahkoesoejkesjisnie vædtsoehvoeten vööste (48). Moenehtse dam vuarjesje goh joe koen itjmies jñh tjerteste lissiehtamme daajroe lea akte eaktoe jis saemien nyjsenæjjah edtjeh nuepiem utnedh hijven jñh seammavyörtogs healsoem åadtjodh. Vihkele tjertestidh saemien nyjsenæjjah leah joe koen heterogeene dæhkie joekehts gieles- jñh kultuvremaadtojne jñh joekehts daerpiesvoetigjmie.

Saemien lihke fuelhkie

Mijjen lea vaenie daajroe saemien nyjsenæjjaj räälan bijre goh hoksefaalehtæjjah gosse skiemtjelasse fuelhkesne jñh lihkefuelhkieräälesne. Daate dovne veahkan bijre hokselaavenjasijste, dääjreme maajsoe jñh maam saemien nyjsenæjjah dääjroeh goh hijven viehkie- jñh däärjoe- rääjvarimmieh healsoe- jñh hoksedienesjistie, vuesehtimmien gaavhtan gosse viehkiem daarpe- sjeih. Viehkien bijre birredh fuelhkien ålkoelistie lea joe koen geerve jeenjesidie.

Demense

Aaj vaenie daajroe saemien nyjsenæjjaj bijre demensinie, dovne man jñnje lea, salkehtimmien jñh gorredimmien bijre. Healsoediensjñh dääjrehtieh guektiengieleldh almetjñh demensinie aelkieh sijjen voestes gielem soptsestidh gosse skiemtjelasse evtiesåvva (Plan for helsetjenester for eldre, Helse Nord 2019–2025). Daejrebe hijven gaskesadteme lea eevre daerpies gosse edtja demensem salkehtidh jñh diagnostiseeredh. Ihke salkehtimmie edtja hijven vääromem vedtedh reaktoe diagnovsem biejedh, lea eevre daerpies almetje maam edtja salkehtidh jñh lihke fuelhkie åadtjoeh dam gielem soptsestidh maam jñjtjñh sijhtieh, jñh healsoe- jñh hoksebarkijñh kvalifisereme toelhkem nuhtjeh, jis eah gielem maehtieh.

Konsekvensh daaroedehtemeprosesseste

Byöroe salkehtidh guktie daaroedehtemeprosesse lea baajnehtamme jñh annje dovne nuerebe jñh baarasåbpoe saemien nyjsenæjjaj tsiehkiem baajnehte healsoe- jñh hoksedienesjidie. Sjaevh- tsvoetekultuvre maahta dääriesmoerine åroddh skiemtjijejarsoevoetese jis diensjñh eah daajroem dan bijre utnieh, jñh dan gaavhtan eah leah nuekie väärkkehke guktie daate gaskesadtemem baajnehte.

Nyjsenæjjah bäätsosne

Dihthe viesjies daajroevåarome mij saemiej bijre bäätsosne, gäävnese tjerteste daate akte dæhkie mij haestemh dääjrehte gaskem jeatjah jieleme- vigkiej bijre jñh deadtoven bijre jieledevuekiej vööste. Mijjeh ånnetji daajroem utnebe ålmaj bijre bäätsosne, men ibie daajroem utnieh saemien nyjsenæjjan bijre bäätsosne.

3.7 Moenehtsen juvnehtamme rääjvarimmieh

Moenehtse åtna maereles säemies rääjvarimmieh siejhme öörneginie tjuvtjedidh, dejnie ulmine nuepiem gorredidh akten hijven jñh seamma- vyörtogs healsoe saemien årroji luvnie. Moenehtsen vuarjasjimmien mietie daate sæjhta saemien nyjsenæjjaj healsoem lutnjedh. Lissine moenehtse veanhta lea daerpies rääjvarimmide tjuvtjedieh mah leah præåsehke dæhkiej vööste saemien årroji luvnie. Moenehtse daah rääjvarimmieh ræ- reste:

3.7.1 Vielie dotkemasse skreejrehtidh saemien nyjsenæjjaj healsoen jñh saemien healsoen bijre tjoelepERSpektijvesne

Moenehtsen mielen mietie lea fer vaenie daajroe skiemtjelassi bijre, daan nuelesne nyjsenæjjaj skiemtjelassi bijre, saemien nyjsenæjjaj gaskem. Vielie daajroe daerpies mejtie gaavnoeh, symp- tovmh jñh radtjoes bæhtjierimmiefaalenassh skiemtjelassijste saemien nyjsenæjjaj luvnie lea jeatjahlaakan saemien nyjsenæjjaj luvnie goh nyjsenæjjaj luvnie jienebelåhkoen årroji luvnie, vuesehtimmien gaavhtan krefte, vaajmoe- jñh åerievaejvieh jñh geeruvevoetevaejvieh. Moenehtse aaj veanhta daerpies åtnoem healsoediens- sijstie goerehtalledh, juktie gamtebe goerkesem åadtjodh mah faktovrh mah baajnehtieh guktie jñh gäässie saemien nyjsenæjjah gaskesem vaeltieh diensjigujmie. Dagkeres daajroe lea nuhteligs ihke maahta gaskesadtemem jñh hammoedim- miem diensjijstie eantan vielie nyjsenæjjaj daerpiesvoetide sjehtedidh. Moenehtse juvnehte Saemien healsoedotkemejarngem nænnoestidh jñh dääresthfaageles diensjñh nyjsenæjjahealsoen jñh saemien healsoen bijre tjoelepERSpektijvesne nænnoestidh. Orrestamme dotkeme tjuaara vääro- eminie åroddh juktie daajroebaseereme praksie- sem sjehtesjidh.

3.7.2 Systematihkem hoksedh barkosne saemien gieles- jñh kultuvremaahtoe healsoe- jñh hoksedienesjinie gorredidh

Gaskenasjonaale konvensjovnh jñh nasjonaale laakh vihtiestieh saemien årrojeh reaktam utnieh dienesjefaalehtæjjah gaavnedidh mah saemien gieles- jñh kultuvremaahtoe utnieh. Seamma tñjjen NBS 2016: 18 Vaajmoegieles tñjerteste daate haestiemine sjædta gosse ij hoksh daate sjugnietovvh. Moenehtse veanhta daerpies nasjonaale healsoe- jñh hokseæjvieladtjeh, laavenjostosne Saemiedigkine, tñjielke njoelkedassh darjoeh juktie hoksedh saemien gieles- jñh kultuvremaahtoe gorresávva dovne tñjielte- jñh sjierehealsoedienesjine. Edtja tñjirkedh saemien nyjsenæjjah hijven jñh kultuvresensitijve healsoe- jñh hoksedienesjeh áadtjoeh. Tjuara dam joekoen dienesjinie prioriteerredh gusnie joekoen práåsehke nyjsenæjjah gaavnesje, vuesehtimmien gaavhtan gosse náajsan-, baersieldimmesne jñh baerselehoksesne, jñh baahstemen bñjre sjiere gynekologeles dienesjidie. Moenehtse veanhta jarkelimmiej gaavhtan saemien årromemöonsterinie, daate tematihke joekoen sjyöhtehke.

Moenehtse vuajna daerpies dienesjefaalenasse guhkiesse evtiedidh jñh nænnoestidh mij sjiere maahtoe saemien gielesne jñh kultuvresne átna, goh Sámi klinihkka jñh Nasjonaale saemien maahtoejarnge (NASAM).

3.7.3 Dáarjoeöörnegem nænnoestidh faageevtiedæmman jñh maahtoe lutnjemasse healsoe- jñh hoksedienesjinie saemien utniejidie

Healsoedirektoraate dáarjoeöörnegem reerie mij ulmine átna kvaliteetem healsoe- jñh hoksedienesjidie tseegkedh, sjiehtesjidh jñh nænnoestidh utniejidie saemien gieles- jñh kultuvremaadtojne. Tñjielth, fylhkentñjielth, jñjñjevyljehke jñh ideelle organisasjovnh jñh sielth maehtieh dáarjoen bñjre syökedh. Öörnege gaskem jeatjah ráajvarimmieh dáarje mah maehtieh innovasjovnem jñh/jallh evtiedimmiebarkoem sjugniedidh tñjielten healsoe- jñh hoksedienesjinie saemien utniejidie. Öörnege aaj ráajvarimmieh dáarje mah daajroem sjiere daerpiesvoeti jñh reaktaj bñjre buektieh jñh geerjehtieh utniejidie saemien gielesne jñh kultuvreduekine, jallh daajroe- jñh dáajrehtimmiejueke-

mem faagebyjresi gaskem vadta mah leah saemien årroji vöoste jallh dienesjeh saemien årrojidie vedtieh.

3.7.4 Nasjonaale dahkoesoejkesjem darjodh saemielaavsemen vöoste, nasjonaale barkoem saemielaavsemen vöoste nænnoestidh

Moenehtse sierredimmeste saemien årroji vöoste tjoeperde man bñjre reekteme, jñh dan ávteste dan gellie noere saemieh mah dam dáajroeh. Moenehtse jáahkesje almetjeh joekehtslaakan sierredæmman reageerieh, men jeenjesidie sæjhta negatijve healsoekonsekvensh vedtedh. Dagkeres dahkoesoejkesje byöroe tjoeleperspektijvem gorredidh jñh vihkeles seabradahkesuerkieh gñtetidh, daan nuelesne healsoe.

3.7.5 Seamnavyörtegs jñh kultuvresensitijve bæhtjierdimmiefaalenasse saemien skienttñjijidie hoksedh mah vædtsoehvoetem jñh daarpesjimmieh dáajreme

Vædtsoehvoete jñh daaresjimmie itjmies konsekvensh áadtje dejtie mah dam dáajreme. Dotkeme vuesehte leajhtadimmie jñh baahsteme viehkieabparaatese heaptoem giehpiedieh viehkiem ohtsedh. Viehkiem áadtjodh jñjñtse gielesne jñh kulturelle goerkesinie leah vihkele akten práåsehke boelhken. Moenehtsen vuarjasjimmien mietie byöroe seamnavyörtegs jñh kultuvresensitijve bæhtjierdimmiefaalenasse skienttñjijidie hoksedh mah vædtsoehvoetem jñh daaresjimmieh dáajreme. Moenehtsen mielen mietie byöroe daam faalenasse öörnedidh guktie aaj lihke fuelhkiem krööhkeste.

3.7.6 Nænnoestamme aehpiejarngefaalenasse saemien årromedajvesne

Reerenasse lea barkojne nñerhkeme laakejarkeimmieh salkehtidh jñh ráajvarimmieh vuarjasjidh juktie kvaliteetem aehpiejarngefaalenasse nænnoestidh. Faalenasse saemien årrojidie lea vihkele bielie daehtie barkoste. Moenehtse veanhta vihkele aktem nænnoestamme aehpiejarngefaalenasse saemien årrojidie sjiehtesjidh, jñh daerpies daate barkoe verkebe jáhta.

3.7.7 Faageviermieh tseegkedh juktie hööptemem aemieluesiemistie iktedidh saemien árröji luvnie

Jienebh institusjovnh mah sjïere tsáatskelesvoetem utnieh aemieluesemehööptije barkose saemien dajvine, goh RVTS Noerhte jñh Gaske, SANKS, Vivat aemieluesemehööpteme jñh NASAM. Moenehtse juvnehte faageviermie tseegkesávva mij maakta viehkiehtidh laavenjos-toem nænnoestidh daej institusjovni gaskem, jñh daajroem lissiehtidh aemieluesemedáeriesmoeri jñh hööptemen bíjre saemien árröji luvnie.

3.7.8 Hoksedh seksuaaleööhpehtimmie faalesávva saemien güeline

Jienebh jñjtjevyljehke organisasjovnh materijel-lem evtiedamme seksuaaleööhpehtæmman, jñh maam saemien güelide jarkoestamme. Moenehtse juvnehte healsoeáejvieladtjh jñjtjevyljehke aktöörigujmie rááresjeh juktie hoksedh saemien lear-ohkh maana-, noere- jñh jáarhkeskuvlesne kvali-teetegorredamme jñh hijven faalenassem sek-suaaleööhpehtimmien bíjre áadtjoeh, aaj saemi-engielesne.

Referánssat

1. Sønstebø A. Færre bor i samiske områder. [Interneahtta]. Oslo: Statistisk sentralbyrå; Guovvamánu 4.b. 2022. [Ođastuvvon 04.02.22. Vižžon: 04.11.2022]. Olámuttolaš: <https://www.ssb.no/befolkning/folketall/statistikk/samiske-forhold/artikler/faerre-bor-i-samiske-omrader>.
2. Sámi Klinihkka Sanks. Velkommen til e-læringsportalen. Samisk helse, kultur, språk og pasientmønster. [Interneahtta] [esanks.no](https://www.esanks.no); u.å. [Vižžon: 04.11.2022] Olámuttolaš: <https://www.esanks.no/login/index.php>.
3. Blix BH. Helse- og omsorgstjenester til den samiske befolkningen i Norge. Omsorgsbiblioteket.no: Senter for omsorgsforskning; 2016. Oppsummering;nr 3.
4. Skogvang SF. Fornorskingspolitikken. [Interneahtta]. Store norske leksikon; 2022 [odastuvvon 13.12.2022; vižžon 18.12.2022]. Olámuttolaš: <https://snl.no/fornorskingspolitikk>.
5. Gaski M, Melhus M, Deraas T, Førde OH. Use of health care in the main area of Sami habitation in Norway – catching up with national expenditure rates. *Rural and Remote Health*. 2011;11(1566).
6. Norum J, Nieder C. Sami-speaking municipalities and a control group's access to somatic specialist health care (SHC): a retrospective study on general practitioners' referrals. *International Journal of Circumpolar Health*. 2012;71(1):17346.
7. Nystad T, Melhus M, Lund E. Samisktalende er mindre fornøyd med legetjenestene. *Tidsskriftet Den Norske Legeforening*. 2006;126(6):738-40.
8. Nystad T, Melhus M, Lund E. Sami speakers are less satisfied with general practitioners' services. *International Journal of Circumpolar Health*. 2008;67(1):116-23.
9. Mæland NF. I hver sin verden – eller historien om to virkeligheten. *Tidsskriftet Den Norske Legeforening*. 1999;119(1):77-87.
10. Bongo BA. «Samer snakker ikke om helse og sykdom». [Nákkosgirji]. Romssa Universitehta; 2012. 174 s.
11. Kvernmo S. Tiden er et skip som ikke kaster anker. Utvikling av helse- og sykdomsbildet og helsetjenester i den samiske befolkningen. *Utposten – blad for allmenn- og samfunnsmedisin*. 2014;43(6):39-43.
12. Krane MS. Helse- og omsorgstjenester til den samiske befolkningen i Norge – Oppdatert kunnskapsoppsummering (2016–2021). Senter for omsorgsforskning nord; 2021. Report No.: 19.
13. Brustad M, Hansen KL, Broderstad AR, Hansen S, Melhus M. A population-based study on health and living conditions in areas with mixed Sami and Norwegian settlements – the SAMINOR 2 questionnaire study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2014;73(1):23147.
14. Vangsnes Ø, Nygaard V, Kårtveit B, Johansen K, Sønstebø A. Samiske tall forteller 14. Kommentert samisk statistikk 2021. Sámi logut mitalit; 2021. Report No.: 1-2021.
15. Solvik S, Muotka S. Et nært og trygt fødetilbud over hele landet – også i Finnmark. [Interneahtta]. Ságat 03.09.2021 [odastuvvon 03.09.2021, vižžon 03.12.2022] Olámuttolaš: Sametinget, Akutt- og fødetilbud | Et nært og trygt fødetilbud over hele landet – også i Finnmark (nordnorskdebatt.no)
16. Eriksen AMA, Schei B, Hansen KL, Sørli T, Fleten N, Javo C. Childhood violence and adult chronic pain among indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: a SAMINOR 2 questionnaire study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2016;75(1):32798.
17. Kvernmo S. Mental health of Sami youth. *International Journal of Circumpolar Health*. 2004;63(3):221-34.
18. Møllersen S. Den som tier samtykker – eller ikke: kulturforståelse og samhandling med den samiske pasienten: uttalelser fra norske helsearbeidere, ofte hørt på informasjonsreiser (for SANKS) rundt i Norge. *Utposten – blad for allmenn- og samfunnsmedisin*. 2009;8:14-8.

19. Stoor JPA. Varför söker svenska samer vård i Norge? – om kultur og kontekst i samisk psykiatri. *Socialmedisinsk Tidskrift*. 2015;92(1):26-37.
20. Stoor P. Kunnskapssammanställning om samers psykosociala ohälsa. Giron: Sámediggi; 2016.
21. Kvernmo S, Bye R, Sæterhaug. Forekomsten av angst- og depresjonssymptomer hos samiske og ikke-samiske elever i videregående skole i Finnmark i 1994 og 2014. *Norsk Epidemiologi*. 2019;28(1-2):15-25.
22. Hansen KL, Skaar SW. Unge samers psykiske helse. En kvalitativ og kvantitativ studie av unge samers psykososiale helse. Romsa/Oslo: Mental helse ungdom, UiT Norges arktiske universitet, og Universitetet i Oslo; 2021.
23. Young TK, Revich B, Soininen L. Suicide in Circumpolar Regions: An Introduction and Overview. *International Journal of Circumpolar Health*. 2015;74(27349).
24. Silviken A, Haldorsen T, Kvernmo S. Suicide among Indigenous Sami in Arctic Norway, 1970–1998. *European Journal of Epidemiology*. 2006;21(9):707-13.
25. Omma L, Sandlund M, Jacobsson L. Suicidal expressions in young Swedish Sami, a cross-sectional study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2013;72(1):19862.
26. Stoor JPA, Berntsen G, Hjelmeland H, Silviken A. If you do not birget [manage] then you don't belong here»: a qualitative focus group study on the cultural meanings of suicide among Indigenous Sámi in arctic Norway. *International Journal of Circumpolar Health*. 2019;78(1):156851.
27. Norges institusjon for menneskerettigheter, NIM. Holdninger til samer og nasjonale minoriteter i Norge. Oslo: 2022.
28. Hansen KL, Minton S, Sørli OT. Discrimination amongst Arctic Indigenous Sami and Non-Sami Populations in Norway – The SAMINOR 2 Questionnaire Study. *Journal of Northern Studies* 2016;10(2):45-84.
29. Hansen KL, Melhus M, Høgmo A, Lund E. Ethnic discrimination and bullying in the Sami and non-Sami populations in Norway: the SAMINOR study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2008;67(1):97-113.
30. Midtbøen AH, Liden H. Diskriminering av samer, nasjonale minoriteter og innvandrere i Norge: En kunnskapsgjennomgang. Institutt for samfunnsforskning; 2015. Report No.: 2015:01.
31. Melhus M, Broderstad AR. Folkehelseundersøkelsen i Troms og Finnmark. Tilleggsrapport om samisk og kvensk/norskfinsk befolkning Tromsø: Senter for samisk helseforskning; 2020.
32. Melhus M, Broderstad AR. Folkehelseundersøkelsen i Nordland. Tilleggsrapport om samisk og kvensk/nordfinsk befolkning Tromsø: Senter for samisk helseforskning; 2020.
33. Dahlberg A, Bergström J. Sluttrapport. Personer med funksjonsnedsettelse med samisk bakgrunn. Stockholm: Nordens velferdssenter; skábmamánu 2017.
34. Hansen KL. Ethnic discrimination and health: the relationship between experienced ethnic discrimination and multiple health domains in Norway's rural Sami population. *International journal of circumpolar health*. 2015;74:25125.
35. Hansen KL, Melhus M, Lund E. Ethnicity, self-reported health, discrimination and socio-economic status: a study of Sami and non-Sami Norwegian populations. *International Journal of Circumpolar Health*. 2010;69(2):111-28.
36. Hansen KL, Sørli T. Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcult Psychiatry*. 2012;49(1):26-50.
37. Turi AL, Bals M, B I, Kvernmo S. Health service use in indigenous Sami and non-indigenous youth in North Norway: a population based survey. *BMC Public Health*. 2009;9(oktober):378-87.
38. Bals M, Turi AL, Skre I, Kvernmo S. The relationship between internalizing and externalizing symptoms and cultural resilience factors in Indigenous Sami youth from Arctic Norway. *International Journal of Circumpolar Health*. 2011;70(1):37-45.
39. Nystad IMK. Mannen mellom myte og modernitet. I: Øverli IT, Bergman SH, Finstad A-K, editors. referert i «Om du tør å spørre, tør folk å svare: Hjelpeapparatets og politiets erfaringer med vold i nære relasjoner i samiske samfunn». Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress; 2003.
40. Dimpas ALT. Litt mer vant til å snakke om det – en taushetskultur i endring? [Interneahhta]. Hámmerfeasta: Finnmarkku buohcciviessu. 04.b. cuoŋománu 2017 [odastuvvon 23.01.2018. olámuttolaš: <https://finnmarksykehuset.no/nyheter/litt-mer-vant-til-a-snakke-om-det-en-taushetskultur-i-endring>.

41. Eriksen A. «Breaking the silence» Interpersonal violence and Health among Sami and non-Sami. A population-based study in Mid -and Northern Norway. Romsa: UiT Norges arktiske universitet; 2017.
 42. Eriksen A, Hansen KL, Javo C, Schei B. Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scandinavian Journal of Public Health*. 2015;43(6):588-96.
 43. Eriksen A. Omfang av vold og seksuelle overgrep blant samer og ikke-samer I: Bredal A, Eggebø H, Eriksen A, editors. *Vold i nære relasjoner i et mangfold Norge: Cappelen Damm Akademisk*; 2020. p. 127-44.
 44. Eriksen AM, Hansen KL, Javo C, Schei B. Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scand J Public Health*. 2015;43(6):588-96.
 45. Norges institusjon for menneskerettigheter, NIM. *Temarapport 2018 – Vold og overgrep i samiske samfunn*. Norges institusjon for menneskerettigheter; 2018. Report No.: NIM-R-2018-001.
 46. Nordlánda politijaguovlu. *Overgrepene i Tysfjord – erfaringer og funn fra politiets etterforskning*. 2017. 43 s.
 47. Eriksen AMA, Hansen KL, Schei B, Sorlie T, Stigum H, Bjertness E, et al. Childhood violence and mental health among indigenous Sami and non-Sami populations in Norway: a SAMINOR 2 questionnaire study. *International Journal of Circumpolar Health*. 2018;77(1):1508320.
 48. Justiisa- ja gearggusvuodadepartemeanta. *Frighet fra vold: Regjeringens handlingsplan for å forebygge og bekjempe vold i nære relasjoner 2021-2024*. Ráddehus; 2021.
 49. Springer KW, Sheridan J, Kuo D, Carnes M. Long-term physical and mental health consequences of childhood physical abuse: results from a large population-based sample of men and women. *Child Abuse Neglect*. 2007;31(5):517-30.
 50. Eriksen AM, Melhus M. *Partnervold og psykiske plager – tidligere voldutsatthet har betydning*. I: Eriksen AM, Siri SRA, Melhus M, Thomassen E, editors. *Guktie mijjine? Gáktu viedjep? Movt mii veadjit? Hvordan har vi det? munin.uit.no: Senter for samisk helseforskning, UiT Norges arktiske universitet* 2022.
 51. Øverli IT, Bergman S, Finstad A-K. «Om du tør å spørre, tør folk å svare». *Hjelpeapparatets og politiets erfaringer med vold i nære relasjoner i samiske samfunn*. NKVTS; 2017. Report No.: 2-2017.
 52. Helse- og omsorgsdepartementet. *Vi – de pårørende: Regjeringens pårørendestrategi og handlingsplan*. 2020.
 53. Jensen T, Hind SE, Malmo VK. *Samiske pasienter må bruke familien som tolk: – En ydmykelse*. nrk.no. 2018.
 54. Larsen LS. *Speaking on behalf of the person with dementia in home-based care. A qualitative study of collaboration between formal and family caregivers in Sami and Norwegian municipalities*. Det helsevitenskapelige fakultet, UiT Norgga árkálaš universitehta 2017.
-
-

Olggosaddán:
Dearvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta

Melkeveien Designkontor AS/Mathilde Lid

Deaddileapmi: Departemeantaid sihkkarvuoda- ja
bálvalusorganisašuvdna 03/2023
Preantalohku: 35

